

J 214/2

001022394.2

COBISS ©

ID=36033543

7 214

2^{га} КЊИГА КОЛАРЧЕВОГ ФОНДА 2^{га}

ОМЕР ЧЕЛЕБИЈА

ПРИПОВИЈЕТКА ИЗ ЖИВОТА СРПСКОГ НАРОДА

НАПИСАО

М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ

У БИОГРАДУ

У ШТАМИРАЈИ НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ

1886

УНИВ. БИБЛИО{ЕКА
К Н. Бр. 22394}

„Причање је души посластица“
Његуш

ОМЕР ЧЕЛЕВИЈА

I

У очиној кући

Султанов Мушир, Сердар-Екрем, Омер-Паша, године 1850, савлада буну босан-ске и херцеговачке властеле која се тада, ваљда пошљедњи пут, бијаше дигла да брани своју предиону автономију од стамболовских централистичких реформама !

Поносити Сердар-Екрем, Потурчењак, крњаше, једног по једног, најгласовитије племиће у Босни и у Херцеговини; савлађујући њихову силу, он побијаше и њихов глас и важност у народу. Силнога Али-Пашу Сточевића-Ризванбеговића о-своји и зароби, па га посади на магарца

лицем к репу; и тако га проведе кроза сву Босанску Крајину!

У оваком свом јаду, некада бијесни Ризванбеговић викаше:

— Та зар нејма ни једнога Турчина, да ме убије; да ме смрћу избави од ове бруке?

— Нејма! одговорише му војници Омер-Пашини: — Од нас ни један није Бошњак ни Херцеговац а, по твојој памети, само су они прави Турци!

По што га је обрукао како Турчин никад није обрукао Турчина — одuze му и чемерни живот!...

У Подрињу, око Зворника, Сердар-Екрем похвата 35 бегова, окова свакога алком око врата, и алку свакоме закова за један жељезни ланац, па тако наврстане посла, преко Србије, у Цариград, у заточење.

Тај низ окованих бегова, као низ ждралова, гледали су Срби, и нису могли најудити се чуду, дотле невиђеному!

— За што тако немилостивно поступаш с овим Турцима? упита Омера један његов пређашњи једновјерац: — нијесу зар сви толико криви?

— И да нијесу криви ови, одговори Омер-Паша: — криви су њихови стари. Шта су они чинили Хришћанима (својој по крви браћи), ово им је још мало. И ја, Потурчењак, хоћу за све оно да им платим, како се већ, послије овога, никада Хришћани не би с њима кусурали....

— А за што их шаљеш баш преко Србије?

— За то, да пјешице пронесу окове кроза Србе, да се ови задовоље те да.... Овдје Мушир махну руком за знак, да се више не говори о том.

И разговор се прекиде.

Бошњаци Турци, гледајући шта чини Омер-Паша од старих силних бегова, говораху међу собом:

— Није ово Турчин! Влах је он; и име му је *Панто!*

Омер, дочувши за такав говор, на једном великом скупу, јавно рече:

— Бре, ако се ви не смирите, онда ћете ме одиста *памтити*, док сте год живи!...

Слушаоци ником поникоше.

* * *

Тада се у крви утопи мисао о босанској предионај независности; тада султан, захваљујући Потурчењаку Србину, стеже са свим у своју песницу Босну и Херцеговину, ваљда да може лашње обје те лијепе српске земље, као јабуку из њедара, једнога јутра пружити своме суједу од Беча Ђесару!...

У то, злокобно за босанску властелу, вријеме, у Зворнику живљаху двоји Видајићи. Пред једними бијаше *Али-Паша Видајић* који је године 1831 био с Хусејин-Капетаном, „Босанским Витезом“, против Султана; а пред другима — *Мах-*

муд-Паша Видајић, који је онда држао цареву страну.

Рођаци овога пошљедњега Видајића не страдаше од Омер-Паше онолико, колико други бегови босански и херцеговачки. Истина је један од њих био прејурио преко Дрине у Лозницу, али је то било више од страха него од праве погибије.

Онда су једни говорили, да Омер-Паша штеди Махмудове Видајиће за то што је Махмуд први одустао од „Босанског Витеза“, и прешао на цареву страну; а други су увјеравали, да су неки Срби ишли Сердару Екрему, као некадашњем свом једновјерцу, и подухватили му се за ове Видајиће?...

Било то како му драго, нас се овдје тиче само један од ових Видајића, врло удаљени рођак Махмудов, по имену *Хамза-Бег*, који се одавна није мијешао не само ни у каку буну, него ни у какве политичке разговоре. Надгледајући своје земље, којих је имао много дуж ријеке

Дрине, Хамза-Бег је мањом и боравио по својим селима, међу сељацима, својим чивчијама.

У Зворнику пак кућа Хамза-Бегова бијаше на најљепшем мјесту. Са своје диванане Хамза је, по вољи, могао разгледати и чудну сутјеску, кроз коју дере брза Дрина између Зворника и Сакара, и лијепу родну раван, која се пружа од Зворника доље к Јањи и к Бијељини....

* * *

У оно вријеме, у које се почиње ова приповијетка, Хамза-Бег бијаше већ човјек стар. Шездесет и пет година могао је имати, као једну. Он се и носи са свим старински, и живи како су му живили стари. На глави му је свакад бијела хамедија; на леђима љети дугачко непостављено цубе, од чохе пепељаве боје. Њим обавија доње хаљетке, и широке димлије од прнога памук-атлаза; на но-

гама носи жуте местве, и по врх њих првене јеменије с репићима на петама.

Хамза је човјек врло космат; али браду и брке добро поткресује, а веће је пустио да расту по вољи. С тога су у њега веће обрве него у некога брци. Сав је јако просиједио.

Кад Хамза иде улицом, увијек носи у руци дуги чибук са скupoцјеним такумом од жутога ћирибара. Некад дође те посједи на дућану свога доброга пријатеља Муј-Аге Приједорца, који држи велику болту, баш до градских врата; а некад оде у велику кавану, до Барјак-Памије, у коју долазе стари Турци те сједе, пуште, и по мало разговарају.

Хамза је човјек веома ћутљив; готово никад ништа и не говори. Једнога дана, послије по дне, сједи Хамза на дућану својега пријатеља и пушки, док ће му Муј-Ага рећи:

— Дина ти, беже, не одбиј мушке-

рије, ако дође, док ја отпаднем кући, да
нешто донесем!

— Иди! рече Хамза, и пушаше даље.

Муј-Ага измаче, а два странца те у
дућан!

— Ми бисмо жељели, рече један од
њих: — купити два ћирибара, ено од
оних горе! И показа штапом какве ћи-
рибаре жели купити.

— Не браним! тромо проговори Хам-
за, и малко се окрете к странцима.

Онај други странац који је дотле ћу-
тао, сада срдито рече:

— Зар ми од вас тражимо допуст, те
нам тако одговарате? Какав сте ви тр-
говац?

— Остави га! шану му на ухо дру-
гар: — Ово је Турчин, и још Хамза-
Бег Видајић; од њега је доста и ово-
лико....

Међу тим стиже Муј-Ага, и препазари
с купцима ћирибаре.

Излазећи из дућана, странци говораху:

— Јесте овај Турчин чудноват човјек!

Не ће да прекине своју немарну госпоштину ни онда, кад му доносиш злато на ноге!

А Хамза, оставши с Муј-Агом, шапће сам у себи:

— Чудни су људи ови јабанци! Није им доста што им се даје добра роба по умјерену цијену; него још траже, да им трговац, пазарећи, подскукује као ћочек уз дайре!...

У оно вријеме кад се у свој Босни, а особито дуж Дрине, много говорило: да ће Србија, ћоја због Малог Зворника, завојшти на Босну, Хамза-Бег, једнога дана, бијаше сазвао своје чивчије, да му сијеку баскије за неку зграду. Изишавши, око по дне, да види како радини раде, Хамза заста посленике на ужини, под великим тополом. Против својега обичаја, сједе и

он у хлад, код њих и, готово нехотице, пусти се с њима у разговор. Међу ради-
нима бијаше неки Грбави Трипко, велики
шаљивац, коме су Турци обично прашта-
ли, макар што да рече, јер је својом лије-
ном шалом и њихову суморност много пута
растјерао. Овај Трипко, видећи Хамзу
овако добре воље, ни пет ни шест, него
правде запита:

— Збиља, Беже, ако непито Милошевић
пријеђе Дрину, као што се говори,
шта ћеш онда ти?

— Зар ти, Трипко, мислиш, одговори
Хамза: — да је крст од сто ока (те га ја
не могу дићи)? Ако Милошевић одиста
прихвати Босну, ја ћу крст на се а прасе
преда се, па ћу опет бити Бег Видајић,
а Трипко ће му сјећи баскије, као и
данас!...

Сељаци се згледаше, и умукоше.

Хамза-Бег се, послије тога, диже и оде.

Сељаци су се јако чудили Хамзиним

ријечма; али стари Чича Стијепо настави овако:

— Море нијесте ви знали Бега у младости његовој; није он био овака ћуталица. Он је, једном, насрд чаршије, пред толиким Турцима, рекао: „Вала, цар гријешпи, што не да Босну Коџа-Милошу; њу ће му, бели, узет' неко други, и гори и јачи од Милоша!...“

Доцније помријеше му дјеца, па га уби жалост, те му пије ни до чега; а још кад Туркуше сломише босанске бегове, он умуче са свим: данас ко га види, помислио би: да Хамза-Бег уста има а језика нејма....

* * *

Хамза-Бег има само једну жену, по имену Мелеђу (Анђелију); виште жена није никад ни држао. Мелеђа је, у младости, била необично лијепа, али, попшто је деветоро дјеце родила, и од њих ос-

моро закопала, изгубила је, јадница, и љепоту, и снагу, и здравље.

А грдну је муку потеглила та жена око толике своје дјеце, па готово све узалуд!

Кад јој се нашло прво дјетенце, дозвала је хоџу, и упитала: шта да чини да своје чедо сачува од каменица вјештица, јер је вјеровала, као и све њене друге у Босни, да вјештице затишу малу дјецу, гдје год могу. Хоџа је наредио те се дијете, још неокупано, измјерило на кантар. Колико је оно било тешко, толико ока пшенична брашна да даје Хамза којој сироти за дванаест година.

Хамза је рекао да се та мјера даје четвророструком.

Али је то дијете умрло послије пола године.

Написало се друго дијете.

Мелећа замоли хоџу за какав други лијек.

Хоџа нареди да се нађе бијели трн самац (који је никao сам за се); да се

одсијече, и да се забоде дјетињој бешици у шљеме.

— Ни једна каменица, вељаше хоџа: — ни приступити не смије овој бешици и дјетету у њој.

Све је учињено како је рекао, али је и то дијете умрло послије године дана.

Трећему дјетету хоџа даде овај запис:

— *Јемлиха, Меслина, Мекселина, Мернојс, Дебернојс, Сазенојс, Китмир.*

— То су, рече он, имена седморице есхабија или пророка, који ће доћи да суде, кад буде кијамет (страшни суд).

И то дијете није саставило три године.

Четвртоме дјетету дао је хоџа овај запис :

— *Сачувај ме Боже од ђавола кога су убили камењем! С помоћу Божјом пишишем запис: Аранђео Гаврило, Михаило, Серафим, и Израил.*

Ово дијете није саставило ни седам дана!

Петом дјетету хоџа је дао овај запис:

— *Нејма друге помоћи сем помоћи твоје! У њу се уздам дан и ноћ. А ти су највећи Бог!...*

Осим хоџа и њихових записа, Мелећа је, у неволи, чинила све што је од кога чула.

Једном се и суморни Хамза-Бег насмијао, чувши у харему ову пјесму:

„Ој, на дијелу, на голему, боб се зелени!
А ко га је посијао те се зелени?
Хамза га је посијао, те се зелени;
Мелећа се назобала, срце је боли!“

То су пјевале оне жене које су чувале породиљу за седам дана!...

И све то није помогло ништа. Мелећи су дјеца умирала, које прије а које послије, докле их није, прна мајка, осморо закопала!

Кад је осјетила и девето чедо под појасом, Мелећа се нашла у великој бризи

и у велику страху. Бринула се и за овај девети род срца свога; а и страховала је да Хамза-Бег, не могући с њом подићи својега порода, не остави њу, и не узме другу жену! Душа ваља, никад Хамза ни чим није показао таке намјере; али је Мелећа знала да се у Мухамедоваца не каже: „Жена је жељезна кошуља; кад је човјек једном обуче, само је смрт може од њега раставити“, него се вели: „Жена је воће које се једе док је сочно; а како се спари, баца се, и узима се друго јаковно“!...

За то смисли да ради мало другојаче с овим деветим дјететом.

— Ово ћу дијете, рекла је она: — да оставим само Богу и Божијим служитељима, па — шта буде!

Кад се дијете нашло, дозван је прво хода, и он је дао овакав *вефк* (запис):

— Предајем се Богу, и од њега чекам помоћи. Од мене је само *вефк* (запис).

Послије хоће дозван би српски поп, и од њега потражише запис. Поп се стаде бранити, да не умије записа писати.

— А ти дај дјетету молитву и благослов по закону твојему!

Поп узе хартијицу и записа ове ријечи:

— *Крст хранитељ все васељене, крст је.... и твоја снага и заштита!*“

Сад дозваше фратра, те и он даде овај запис:

— *n. n. d. n. n. s. n. t. d. g.* (То јест *Non nobis, domine, non nobis sed nomini tuo do gloriam*).

Сва ова три записа зави Мелећина мајка у танку воштану кршицу, па тај завијутак смјести у златну хамајлију, коју Мелећа намаче себи на врат.

На тај начин, Мелећа је своје девето чедо ставила под једину заштиту припоznатих служитеља Божјих од три босанске вјере. Ничије друге помоћи није тражила...,

Ово девето дијете бијаше мушкарац, крепак, и пун здравља и живота. Надјенуше му име *Омер*. Срећна његова мајка чисто се поврати и подмлади, дојећи и негујући својега мезимца. И готово је, од тога доба, живила само за Омера. А шта да се рече за Хамза-Бега? Не напуштајући своје обичне суморности, он би ипак по цијеле сахате проводио у соби где је Омер; некад, док дијете спава, наднио би се над његову бешику, и не би умио скинути очију с њега!

И Омер је, хвала Богу, напредовао како се само пожељети може. Свакад здрав, свакад весео и задовољан, растао је овај мушкарац и развијао се на велику срећу својим родитељима.

Хамза-Бегу и Мелећи сада су дани пролазили врло брзо, готово неосјетно.

Приписујући ову своју нову срећу, у највећој мјери, утицају молитава тројице слуга Божијих, Мелећа и Хамза старали су се, још од почетка, упутити својега

сина да поштује те три вјере, и троје слуге њихове. Не може се рећи да су они све друго оставили на страну, па се старади само о том; али — докле други о тим вјерама нијесу својој дјеци ни помињали или, ако су и помињали, то је било само да своју похвале а туђу да нагрде, њих двоје су Омера учили да поштује све три „босанске вјере“. Тако су их они називали!...

* * *

Једнога петка, послије по дне, Мелећи бијаху дошли неке познанице на посијело. Међу гостима бијаше и Аџемова Фата, велика превијуша и кађиперка. С њом бијаше и синчић јој Мехо, Омеров вршњак.

Хануме се намјестише на чардаку, на лијепу погледу у природу преко кућа и преко улица. Ту сједе, преду свилу, разговарају се, и шале се по босанском обичају.

Омер и Мехо спустише се, кроз градину, к Дрини. Туна узеше „преводити бабу преко воде“, то јест, потезати се глатким шкриљама преко ријеке. Оба бијаху већ толико јаки и вјешти да им је многа шкриља по неколико пута одскочила на површини, па тек онда буњула у воду; али ни једна није могла доспјети Дрини на други бријег. То је било много за њихову снагу. За то су се Омер и Мехо и смијали и срдили, што ни један не може „да преведе бабу“ преко Дрине.

У један мах, и Омер и Мехо прнуште као преплашене тице, дојурише без душе на чардак, и падоше сваки својој мајци на крило.

— Шта је? Ода шта си се препао? пита жустра Ацемовица.

— Да нијеси кога задијевао? вели Мелећа Омеру.

Мехо први узе казивати да озго, путем низ Дрину, с товарним коњма, иду неки људи врло страшни.

— Зар од Влаха толико да се препаднеш, никакав сине? цикну Фата својему синчићу.

— Страсни су, нено; не знас како су страсни, тепа преплашено дијете.

— Где Влах море бити Турчину страшан? пријекорно запита мајка. Па ти га узе под пазухе, издигне до на прозор, рекавши му да гледа онамо на пут којим иду ти људи. Дијете је послуша; али, угледавши оне сељаке, трже се к матери и протепа:

— Ух! Ено онијех Влаха!

Тада га мајка шину руком по образу и цикну:

— За што укћеш од рђаковића Влаха к....н сине? реци:

— Пу! Власи!

И Мехо, макар да је дрктао од страха, рече што му заповједи мајка....

Пред ноћ, гошће се разиђоше, свака својој кући; оде и Фата с Мехом. Оста

Мелећа сама с Омером. Онда ће мајка рећи своме сину:

— Омере, срце моје! нemo'ти никад онако пљувати на људе који ти ништа нијесу криви!

— А за што, нено, Меха учи његова мајка, да пљује на Влахе?

— За то што јој толико доноси памет! Сама је рођена шчији једнога сељака из села Дивича, па се потурчила, и пошла за Апема, и сада виђе ли шта чини? „Најела се гладниџа, па мисли да је баниџа“. Онакав наук, сине мој, не примај никад ни од кога!

— Одиста, причао је Омер много доцније, кад је већ одрастао: — у онај мах, и ако сам био дијете, моја ми је нена била мила као какав ачђео с небеса; а Меховија мајка бјеше ми мрзна као каква каменица што се прича да једе живе људе!...

Као што рекох, Мелећа, у превеликој бризи за својега јединца, учи га да никад никога не вријећа; да се, сваком приликом, уклања од свађе и зајевице. А Хамза-Бег, са своје стране, мисли да се и до свађе може доћи па, за сваки случај, своју поуку своди на ово:

— Омере, моје дијете! Не чини ником никаква зијана; а догоди ли се да ком што учиниш, одмах плаћај!

Он сину не закрађује слободу; али врло често понавља:

— Плати, и преплати сваку штету коју учиниш, само не остај ни с ким у омрази!...

* * *

Омер уђе у двадесет прву годину. Момак је то висок, стасит: косе је смеђе, а очију плавих, крупних. Омер носи јевропско одијело, све црно, и закопчано до под само грло. На глави му је угасито црвен вес, с малом црном кићанком

од препредене свиле. Да му није тога веса, какав обично носе млађи образованији Турци, ни по чем другом не би се могло познати да није Хришћанин.

Сва чаршија не зове Омера другојаче него: *Омер Челебија*. А, право рећи, и био је челебија. Племић по лози; син богата оца; јединац у ојаћених за толиком дјецом родитеља — Омер је свакад имао да подмири сваку жељу своју. Кад је био дијете, шипарац, дјетић, отац му је чак из Цариграда поручивао мале, изучене коњиће за јахање; за Омерове сколове и хртове знао је и Травник и Сарајево, а одијело му је сваки дан било љепше и прикладније од одијела паши нога сина о курбан-барјаму.

Поред тога, Омер је прошао и доста свијета: слазио је у Шабац и у Биоград; бивао је у Сарајеву, у Једренету, и у Стамболу; ишао је у Загреб, у Пешту, и у Беч. Знао је нешто мало њемачки; српски је говорио као најбољи Србин: чи-

тако је и писао српски; а и турски је доста разбирао, само кад му је требало да кому пише турско писмо, писао га је турским словима а српским ријечма.

Једном, с неким Зворничанима, Омер сиђе у Биоград. Зворничани се врате, а он остане да дуже гледа неки вратски „циркус“, у ком је било коња веома изучених. Послије неколико дана, чује Омер да су му родитељи у бризи, јер је неко разгласио: да он хоће да се покрсти. Младић онда сједне и напише својој мајци ево овако писмо:

„Од Омера Хамзинога сина,
Из бијела града Биограда,
Ова књига у Босну поносну,
У град Зворник, у крај воде Дрине,
А на руке његовојзи мајци.
Хвала Богу самостворитељу!
Селам теби, мила моја нено!
Селам шаљем и милом бабајку,
И по двору, великом и малом.
Селам шаљем нашем кончијлуку:
Ко год за ме хаје и упита,

Ко не пита? За њега не марим!
А ко јоште збори и додава:
„Да је Омер образ упрља“,
Томе гребем и оца и мајку!
Није Омер дјете адамија;
Знаде Омер куд се опасује;
Омер памти науч баба свога,
Памти рјечи миле своје мајке.
То ми знади, мила моја нено!
Па не бригај за Омера свога!“

Ово писмо, овакво какво је, нека буде свједочанство колико је Омер био јак у српском језику и у писму.

* * *

Рођен међу Србима, и од дјетинства живећи с њима, Омер се толико био свикао с хришћанским обичајима, да се, готово, ни тијем није разликовао од Хришћана својих вршњака. Њега Срби зову на свадбе, на славе, на сёла, и на друге забаве и весеља. Он игра у колу, пије вино, и влада се са свим онако како

се владају младићи Хришћани и Кршћани.

У то вријеме у зворничком гарнизону бијаше неки јузбаша Есад-Бег, из Анадола родом. Овај Есад-Бег, дошавши у Босну, бијаше научио двије ствари нове за себе: говорити *српски*, и пити *турски!* Њега је Омер много пута добро напојио у ардији бакала Митра Цинцара. У једној такој пијанци, где бијаше и и Срба и Турака, Есад-Бег, видећи колико Омер пријатељски другује са Србима, упита: откуда је то?

— Родио сам се међу Србима, одговори
Омер: — и одрастао сам с њима.

— Па и други су се Зворничани рођили међу Србима, и одрасли с њима, као и ти, настави Анадолац: — и ето нијесу таки?

— За мојега дјетињства, рече Омер даље: — био је овдје, у Зворнику, у српској школи, неки учитељ који је својим

ћацима оставило многи добар наука. О том се учитељу онда причало, као о неком особитом човјеку. Оно што је он говорио својим ћацима, понављало се, послије, по дућанима и по кућама. Тако вељаху да је једнога дана казивао: како се распознаје биљка од биљке, а како човјек од човјека.

— У биљака има више знакова за разликовање, говорио је он: — али су лист и цвијет знаци највиђенији. По листу, по цвијету, познаје се које је дрво с којим *својта*, а које и које су *туђина*. Ђудма пак, говорио је тај учитељ даље: — језик је то што су дрвећу лист и цвијет. По говору, по језику, познаје се који су људи међу собом својта, а који су јабана. Вјера је ту нешто са свим друго. Браћа по језику, браћа су и онда кад један иде у цркву, други у мису, а трећи у дамију. И тако су сви Босњаци — и Хришћани, и Кршћани, и Мусломани — браћа, јер сви говоре један исти језик, а

Туркуше и Бошњаци нијесу браћа, него су само *једновјерци*.

— Аџап! викну Есад-Бег: — Зар ти! весео био, ак-мусломан, примаш одмах све што чујеш да булавни какав влашки даскало?

— Не, ефендија! одговори Омер: — нијесам ја таке бесједе слушао само од тога даскала: и моја мајка говорила ми је врло често, да са свима босанским вјерама лијепо живим; а реда је, бива, своју мајку слушати! То и наш коран заповиједа!

Есад-Бег бијаше прилично напит кад је Омер почeo говорити па, слушајући шта збори младић Мусломан, као да се са свим истријезни. Он поглadi своју кратку браду и, као у неком великому јаду, викну:

— Вај! вај! вај! Наш се цар само узалуд мучи! Босна ће, а прије а послије, с оваким синовима, бити оно што сама хоће!...

Једнога дана, враћајући се из лова кући, Омер срете, у Муфтиној улици, гомилу српске дјеце која бјежи пред гомилом Турића што трче за српчићима, потежући се за њима камењем и дрвећем.

— Шта је то? упита Омер хромога Хасу Хапи-Рипалова који, као хромац, трчаше назорице за другима.

— Они поганац, Радојица Маркићев, нагрдио нашу вјеру!

— Како је нагрди, болан?

— Ето како: он, каурин, назвао *мераба* Ибру Мехмед-Агиному!

— А зар је *мераба* какав руг нашој вјери?

— Руг је велики, кад ту ријеч рече Влах Турчину.

— Прођите се ви залуднице! А куда трчите сада?

— Гонимо их доље к Дрини; и, ако не умакну, стјераћемо их у воду све до једнога!

Чувши то, Омер окрете коња, стиже Туриће, привика на њих, и врати их на траг. Српска дјеца, међу тијем, измакоше и посакриваше се.

Може бити да несташна дјеца не би Омера ни послушала, али он бијаше на коњу, и с керовима, који су их за час могли све исцијепати.

Турићи, преко своје воље враћени, гунђаху против Омера, што брани „Влахе“ (Србе), као да су његова вјера ?!

А Омер опет у себи мишљаше:

— Чудних слијепаца! Љуте се и бију за ријеч, која ваља да мири и блажи људе !...

* * *

До куће Хамза-Бегове прва је кућа богатога и чувенога трговца Павла Тепњака.

Овај Павле родом је из Тепња. У младости својој много је путовао по Јевропској и Азијској Турској. Чак је био и у мисирској војсци, под некаким јуна-

ком пашом. Послије се одао на трговину, и зарадио је лијепих пара. Био се вратио у Тешњањ, али се онђе није задржао, већ се из Тешња пресели у Зворник, да је ближе к Србији, куд, најпослије, и мисли пријећи.

Тешњак је човјек већ стар, крезав, висок, сув, али још кренак, и свакад носи пиштољ сребрњак за појасом. Кад га, од Турака, не смије држати напријед, онда га поздраво држи за леђима, под ћурчетом.

У Павла Тешњака, који се подоцкан и оженио, има само једна шћи, по имениу Пава. Цури је управо 17 година. Јепоте Павине ја не умијем описати. Могу казати: каке су јој очи, каке обрве, чело, образи, нос, уста, зуби, брада, и бијело грло, а особито медено грьоце; али све то не би могло показати цијеле љепоте ове необичне дјевојке. Ако сте кад, на каку велику сабору, гледали виште лијепих дјевојака, и за сваку, на по се, нашли сте

да је баш лијепа; па би, послије свих тих љепотица, дошла Пава: ви бисте је погледали и — занијемили бисте од чуда; заборавили бисте све оне љепотице пред њом, и само бисте се дивили неисказаној мјери њене лепоте. Ето така вам је Тешњакова шћи!

Омер и Пава, блиски сусједи, расли су једно на друго гледајући. Јер, макар да се српске дјевојке у Босни чувају готово као и турске, ово двоје младих виђали су се често јоп од дјетињства. А што год су се чешће виђали: све више су жељели да се виде!

* * *

Једнога тихога вечера, кад блиједи мјесец бијаше обасјао и Зворник и Сакар, из Тешњакове градине струјаше оваква пјесмица:

„Видарију! у Босни папију!
Ил' ме проси, ил' ћу сама доћи?

На тај глас, из Хамза-Бегове бапте ода-
зва се овај одјек:

„Просићу те; не долази сама!

Знап ми баба, а знам ти бабајка:
Тешко нама са вјерама двјема!«

* * *

Већ није било ни најмање двоумице:
Омер је био замиловао Паву; Пава је бо-
ловала за Омером. То су најприје осјетиле
дјевојке и момци, врста Омерова и Па-
вина; послије то дође до ушију Мелећи,
Омеровој мајци, и Деспини — мајци Па-
виној. Најпослије то поста јавна тајна
и за оштрога Тешњака и за суморнога
Хамза-Бега.

* * *

Павле Тешњак један је од оних бо-
гатих људи који су, по нарави, врло пла-
хи, али нестални у својим расположењима.
Оваке људе околина њихова, имајући ин-

тереса не вријећати их, изучи добро па, послије, управља њима по својој вољи. Она се свакад, без и једне ријечи отпора, тренутно покорава свакој заповијести овако плаха господара а, доцније, кад се он стиши, чини што је њојзи волја! Људи оваки, као Тешњак, не сретајући никаква отпора у тренутак своје срђње, мисле да се њихова волја врши и ондје гдје не допиру очи њихове. У таком вјеровању, и Тешњак држи да његова шћип не смије ни погледати у некрштена Омера, кад зна да би отац њен прије главу дао, него ли би пристао да буде таст Турчину! За то, чувши од своје жене Деспине, да су се завојели Пава и Омер, само рече:

— Гле! Гле! А ко то каже? Зар они не знају да је Тешњак жив? Морё! Јоп пали мој сребрњак!...

Рекавши то, Тешњак је мислио да је саму ствар пресјекао, и разбио са свим!...

Хамза-Бег пак, ма да и сам није био рад томе миловању, испак је мислио другаоче. Кад му Мелећа каза да је Омер од збиље завољео Паву, он јој одговори:

— У младића је крв врела; њему је свака пурा лијепа; чак му је лијепа и она од које ће се доцније ратосиљати! Омер је завољео Паву што је прво њу видио, и што је виђа често. Доведи му другу — замиловаће и другу. Него ти гледај да ми Омера оженимо Бећир-Агином шћерком Ђулијом. Њих двоје су, чини ми се, једно према другому!

* * *

Сад је требало наћи прилику да се виде и састану Омер и Ђулија, а то бијаше врло тешко, нарочито послије случаја који ћу сад испричати.

Ђулији је доходио на апиковање, и мамио ја за себе, Мустафа Шабан-Агић, млад, лијеп и богат трговац, који је већ

имао једну жену. У Босни момци аши-
кују с дјевојкама готово усрд по дне.
Ашик, на прилику, дође пред кућу, лупне
звекиром у врата; дјевојка, чувши то, приђе
к прозору: ту се виде, стоје, и разгова-
рају се. То ником није зазорно; то је
онако исто као што се у Хришћана, на
игранкама, разговарају момци и дје-
војке, шетајући под руку једно с другим.
Мустафа је тако доходио Ђулији много
пута, и свакад је је мамио да пође за
њега. Једном, кад јој понови ту жељу,
одговориће му она:

— Море, што ћу ти ја? Ти једну жену
већ имаш?

— Дјевојко, вило бијела! рећи ће
он: — не збори тако! А где си ти,
душо драга, видјела сокола да једним
крилом лети?

Баш на те ријечи, рупи Бећир-Ага,
и страшно плану, што се толико слади
многоженство којега нејма много у Босни.
Од тога доба, своју је шћер тако затво-

рио да није видјела, што оно ријеч, сунца
ни мјесеца.

Ето с тога Омеру је било тешко ви-
дјети Ђулију. Али се нађоше вјерни људи
који њега, у пркос свим бравама, резама
и катанцима, уведоше у харем, ни кроз
врата, нити кроз прозоре, већ кроз ону
вртијељку кроз коју се пушта јело из кујне-
у хarem.

И тако Омер видје Ђулију, разговора-
се с њоме, прошали се мало, па — из-
лазећи од ње — рече сам себи:

— Добра цура! Нека јој Алах сваку
срећу даде; али није моја прилика!...

* * *

С овога састанка, који га је могао и
главе стати, Омер се вратио кући доцкан
у вече. Одмах је легао у постельју на-
мјеран да сјутра каже мајци, да се прође
даљега разговора о дјевојци коју он не ће
никад узети.

Кад би други дан, њега рано пробуди отац, и рече му врло озбиљно:

— Омере! доље су коњи осједлани; момци су готови; само чекају тебе. Опреми се, јаши и, без обзира, измичи у село Н. Тамо надгледај радине, и увијек уза се води од момака или Спасоја Зекавицу, или Ахмета Пржуља. Овамо не долази, докле ти не поручим!

— За Бога, шта је то тако изненада?

— Ништа! Твоја дјетињаста игра с кућом Бећир-Агином док се обазна, а обазнаће се можда јоп данас, дићи ће на те сав Зворник. За то је боље да се раније уклониш одавдје.

Нити је Омер имао навике поговарати, нити Хамза воље трпјети поговора. Те тако, у један мах, неста у Зворнику Омера, као да пропаде у земљу.

А ваља казати право, не само Бећир-Ага који је, као што видјејмо, имао рапита срдити се на Омера, него и многи други Зворничани Турци гледају попри-

јеко овога младића Мусломанина који се толико много дружи с Хришћанима. Али, у овај мах, сви они имајаху много пречег посла. Гроф Сапарија, са својом дивизијом, идући на Зворник, већ се бијаше примакао к Тузли. Турци Башњаци, не ходећи кукавички уступити Босне, коју су толико пута и од самих султана сабљом бранили, спремаху се на крвав отпор аустријској окупацији. С тога се није имало кад мислити о нестапној игри Омеровој, те би Омер могао и у Зворнику остати на миру; али Хамза-Бег, као смотрен отац, који има јединца сина, желио је да га што прије уклони с очију увријеђених и срдитих Турака.

* * *

Код Доње Тузле би крвав бој. Турци Башњаци, у три маха, јуначки сузбише Ђенерала Сапарија. *Муфтија*, устаначки вођ, бијаше у тој битци прави вitez.

Пролетајући кроз редове бораца, Муфтија сокољаше своје земљаке ријечма :

— Ха, Турци! Ха, браћо моја! Покажите се данас! Овај дан чекали смо ми одавно! Данас су на рају врата широм отворена. Гинимо овдје јуначки, да у рају живимо светитељски; промучимо се за један дан, да благујемо до вијека!

И одиста честити синови поносне Босне бише се као прави јунаци, али бројна сила надвали, и — ћесаровци освојише све, па и Зворник.

Послије тога, Омер се врати к родитељима, и затјече их у новој муци и невољи.

Старац Хамза-Бег није вјеровао да султан може овако пустити поносну Босну и кршну Херцеговину; није вјеровао ни да ће се Швабо скрасити у овим земљама, па сада, кад видје што се зби, идаше сиромах, као риба отрована. Сада од све збиље помињаше да се сели из Босне!...

Мелећа пак, и онако одавно слаба, чујући да Хамза намјерава ићи из Босне, и оставити гробове својих предака, а особито гробове толике дјече своје, сиротица, што оно веле, премрије жива. Не прође много, а она паде у праву болест. И тако је венула и губила се сваки дан; тако је копнила као снијег на југовини. По свем се опажало да јој нејма дуга вијека. Баш пред саму смрт, Мелећа зовну Омера, посади га на постельју, крај себе, и хтеде му нешто рећи, па се загуши плачем и сузама.

— Омере, очи моје! рече она опоравивши се: — Дође вријеме да се растајемо. Ја умирем а ти остајеш. Не жали мене, чедо моје; ја за самрт и јесам; него мисли о себи што остајеш. У Зворнику, у свој Босни, ето се све тумбе окренуло! Сам Бог зна што ће бити најпослије!.. Заста. Дugo диха, прибрајући снагу, па ће опет почети:

— Пре него што умрем, остављам ти пошљедњу препоруку, пошљедњу молбу...

Слушао си да је мени, до тебе, осморо дједе умрло. Алах ми поклони јединога тебе, да заклопиш очи моје. Не знам чим сам заслужила ту милост, али сам се за њу молила и ходи, и попу, и фратру. Они су ми своје молитве дали; ево их у овој хамајлији! Чија ми је молитва помогла, ја не знам; али знам да сам се сваком од те тројице свјештеника обраћала свијем срцем својим. Право је, чедо моје, и ти то да знаш!...

Сад се упе, те слабачком руком скиде с врата златну хамајлију, и дајући је Омеру, рече:

— У тој су хамајлији записи и молитве што су ми дали: *хода*, *поп*, и *фратар*. Ја сам увијек држала да су ми тебе те молитве очувале. Према томе смо ја и бабо ти тебе и упућивали и учили, да гледаш с поштовањем на све три вјере у Босни. Ја бих жељела да ти, и од сада, тијех вјера и њихових свјештеника никад не вријеђаш! Закуни ми се, срце моје!...

— Кунем ти се, нено, љубављу твојом,
рече Омер плачан, љубећи је у руку, и
примајући хамајлију!

— Нека те Алах чува, радости моја!
прошапта Мелећа.. и... издахну!..

* * *

Хамза-Бег оста без своје добре Мелеће
са сином Омером. За Мелећом, с којом је
провео свој вијек, старац је жалио јако;
некад би, сам у соби, видјевши какав
њен хаљетак, или ма што њезино, бриз-
нуо плакати као мало дијете.

Поред те тuge, Хамзу је гризла и не-
срећа која снађе цијелу Босну. Сад је
све озбиљније мислио да се сели из Босне.
Очекивао је само, да му се малко стиша
жалост за Мелећом, и да своје имање
понајлак уреди.

* * *

Једном, прије по дне, пошто је провео
неколико несаних ноћи, сјеђаше Хамза

на својој ћошци и пушаше. Бијаше јако замишљен, а у лицу блијед, готово модар. Призвавши к себи Омера, рече му да сједне:

— Омере, дијете! поче Хамза, а језик му се једва креташе у вилицама: толико бијаше човјек изнемогао: — Омере, дијете! Алах се расрдио на Босну и на Бошњаке... Диље ја у Босни не могу остати, ни гледати очима ово чудо (окупацију). Идем у Стамбол, а оданле ћу, иншалах, на ћабу. Пођи са мном и ти, сине мој! Почувај ме у путу; поразговарај ме у туђини, докле узаживим; а кад умрем, заклопи ми очи; укопај ме међу правовјернима, па онда чини од себе што знам! Ти се мореш и у Босну вратити; твоје је друго, а моје је друго...

Ту заћута за неколико минута, па ће наставити низким гласом:

— Омере, сине! Наши су стари, бирземаниле, били крштени; у нашој кули, на тавану, биће зар и данас који лонац

у ком су они варили свињетину, тек ја крста на се никада нијесам турио ... Али, синко, што је бивало некад прије нас, зашто не би могло бити опет, послије нас? ... Па — свака вјера учи људе на добро; зле вјере ја не познајем; него по-знајем у свакој вјери злих људи! ... Ето, у Босни и у Херцеговини, право гово-рећ', и Хришћани, и Кршћани, и ми Мусломани — народ смо са свим један ...

Рекавши то, старац се појми руком да принесе к устима чибук, да одбије који дим, али му рука на један мах висну, чибук паде на ћилим, и Хамза се извали на јастук којим се бијаше подбочио. Докле Омер стиже да га прихвати, да га по-дигне — Хамза бијаше већ мртав: умрије, управо, и не зијенувши! ...

* * *

Оста Омер сам самцит у богату двору Видајићеву, на великом имању Хамза-

Беговом : свега имаше , свега изобилно ;
 само нејма радости , нејма весеља — нејма
 среће . Куд се год окрене , свуд је пуно ,
 само његово срце увијек празно . Његова
 добра нена , његов анђео чувар , умрла је
 послије неколико дана правога боловања ;
 а отац му , неподворен , непонуђен , оде ,
 на његове очи ; отрже му се из наруџја ,
 као да га стријела устријели ! Одоше му ,
 dakле , и отац и мајка оставивши њега
 сама међу несвојтљивим рођацима , међу
 срдитим сусједима , међу немоћним при-
 јатељима , под неком новом врло ревњи-
 вом влашћу , под туђинском силом !

И преко свих тих јада , судбина Омеру
 спремаше један нови , тешки удар !

* * *

Једнога вечера , у први сутон , послије
 дугог тумарања , колико да разбије сјету ,
 Омер се враћаше кући . Дошаоши до Теш-
 љакових авлиских врата , опази неку журбу

у авлији: момци нешто везиваху, спремаху, као да хоће да товаре. Омеру срце закуца брже.

— Шта је ово сад? упита он сам себе.

У тај мах Тешњаков момак Петроније изиде на улицу.

— Шта ви то радите? упита га Омер.

— Спремамо да товаримо, одговори Петроније, и ушињаше се да некога сагледа кроз сутон дубоко у улици.

— Ако Бог да? упита Омер даље.

— Газда-Пајо се сели... Још мало па ће овдје остати сама сиротиња, рече Петроније и не гледећи у Омера...

— А куд мисли Газда-Пајо?

— Одавдје ће у Лозницу; из Лознице у Шабац, а из Шапца у Биоград, куд тегле сви богати људи.

Омер хтеде питати још нешто, али му, лијепо, ријеч заста у грлу: укочи се, и стајаше као какав безјак. У тај пар наиђе Павина тетка Смиљана, која

је знала како се гледају Омер и Пава па, прилазећи, кроз мали осмијех, рече:

— Немој се, ти коно, сада убити од плача ?

— Зашто Смиљо, упита Омер неким молбаним гласом ?

— Та, зашп, зет Пајо се сели у Биоград, па ће теби, бој се, бити жао коншилука ! Рекавши то, Смиљана кресну лијевом трепушом, али Омер то не видје једно што је већ био мрак, а друго што бијаше јако узбуђен.

— Кад полази Газда-Пајо ?

— Ако хоће Бог, сјутра !

* * *

Ноћ је тамна ; мјесечине нејма ; само ријетке звијезде бацају слабачку свјетлост на Зворник и на његову околину. Дрина, прељевајући се преко својих каменитих прагова, јечи да се брда разлежу. Омер, у тузи својој, сишао низ

градину води на обалу; наслонио сјетну главу своју на своје дланове; лактова по-боо у колена, и дао се у тужне, тужне мисли. Не гледа он звјезданога неба; не осјећа ноћне тајнене типине; не чује јека дринских вода, које се цијепају преко прагова, као да се каке хале боре; него....

— Не мисли ништа, него да скачемо обоје у Дрину, рече неко иза његових леђа, и нечија рука спусти му се лагано на раме!

Омер се трже, погледа, а пред њим, о велики Боже, стоји Пава, и лије сузе низа своје бијело лице.

— Омере, соколе сиви! настави она: — искрала сам се од свачијих очију, да те јопш једном видим прије поласка. Нама не дају узети се: ти си Мухамедовац а ја Хришћанка! Ко мари за наша срца? Мој отац се сели одавдје највише за то да се прекине напе вољење. Али сам се ја заклела тешком клетвом, својим очним

видом, да се не удам, докле год не до-
зnam да си се ти оженио!...

— Оженио? упита Омер заталасаним гласом:— Прије би ова Дрина по-
текла на виште; прије би ова зова за-
боравила листати, и ова ружица цвasti:
неко што би Омер заборавио Паву.... Та
ти си душа моја; ти си сунце моје, рај
мој! Све, све што ми је досада могло
бити радост, знаш да сам изгубио: је-
дина ти бијаше ми остала... Сад и ти од-
лазиш!... Али... али... мањ да жив не
будем, тако те не ћу наћи, где било да
било!....

— Омере?

— Да! Наћи ћу те! То знај, и Оме-
ровој ријечи вјеруј!

Загрлише се, заплакаше се, пижљубише
се и, ух — расташе се!....

* * *

Тешко је описати како је било Оме-
ру у Зворнику, попут и Пава оде.

Мјесто у ком га је први пут огријало јарко сунце; у ком се је заиграо прве дјетиње итре; у ком је први пут појездио на коњу витезу; гдје је први пут припасао сабљу — јуначку прилику; гдје је први пут окусио драж женскога лица и силу дјевојачких очију: то мјесто сада му се је претворило у тамницу, готово у пакао. Што је год за њега некад било радост, сада му је изазивало сузе на очи!

Дugo је ходао, као да је и глух и нијем, не находећи никдје мира нити станка. Ишао је замишљен, сједио је брижан и зловољан, не говорећи готово ником ни ријечи.

* * *

Тако мисаон и брижан, сјеђаше Омер, једнога дана, у својој соби оружници. Даде му се нешто погледати на оружје, које виси још онако како га је Пржуљ очистио и повјешао. Очи му се уставише

на малим пушкама које је носио као дигете ; сјети се оне своје радости када је њих задијевао себи за листове па, не мислећи много, диже се, скиде с клина једну, разгледа је, окрете к отворену прозору и, као од шале, напери на једнога голуба у јату, које се сунчало на великом дуду пред кућом. Пушка груну, голубови прнуште, перје се разлети по ваздуху, а мртав голубак спадаше с гране на грану доље к земљи.

Тек тада Омер видје да је, онако замешљен, и запео и окинуо обарачу пунуј пушци !...

Не прође много, а жандар те к њему:

— Ко је пуцао овдје у сред вароши?

— Ја, нехотице, изметнух малу пушку, одговори Омер.

— Хајде са мном у Уред ?

— Сад ћу доћи !

— Не ћеш? Не слушаш? Противиш се?

— Није, него ми је кућа сама ; морам позаклапати одаје, па ћу доћи одмах.

Оде. Мало час, ево их петорице.

— Напријед ! викну каплар : — пред нама да идеш у Уред, г. предстојнику!

— Ићи ћу, људи Божји, само док затворим све одаје...

Дошавши у Уред, жандари уведоше Омера у собу чекаоницу, докле г. предстојник могне да га прими. У чекаоници бијаше и један Зворничанин Турчин, који је добро живио с господом официрима. Он се најзе Омеру на ухо, и шану му:

— Спрема ти се неки белај: бој се, иструнућеш у казаматима ; него се одмах понуди да будеш војник. Њима сад врло годи да се који Турчин одаковић, драге воље, пише у војнике !...

У том Омера зовнуште г. предстојнику, који га, прво, испита за недолазак на позвив па, послије, што је пуцао у вароши?

На завршетку, као форме ради, рече :

— Имаш ли још што да кажеш ?

— Имам, одговори Омер, а глас му дркташе у грлу.

- Кажи што имаш !
— Желим се уписати цару у војнике!
рече Омер.
— Збориш ли од збиље ?
— Са свим од збиље !
— *Дас ист тут!* (то је добро) рече
задовољно г. предстојник : — онда ћу те
послати г. мајору !

II

Онђе гдје се нијесам надао

С писмом г. предстојника, и с једним жандаром, прича Омер-Челебија, кога ћемо одсада дуго слушати: — одох г. мајору који, прочитавши писмо, промјери ме од главе до пете, и узе ме и сам питати: ко сам, одакле сам, од којих сам људи, са шта хоћу у војнике и, кад му на сва питања дадох одговоре, рече:

— Дођи у понедјељник, у 9 сахата, прије по дне; а дотле уреди своје послове, ако каких имаш.

Изашавши од мајора, правце одох к Муј-Аги Приједорцу, добру досту мога раметли оца, и рекох му:

— Амида! Ја даље не могу остати у Зворнику; од велике жалости, и од не-

ких других јада, све ми је прно пред очима. Узми, молим ти се, и моје имаће у своје руке; за свој труд тражи колико хоћеш, а што преко тога претече, слађеш мени.

— А куд Бог да, ти Омере, упита Муј-Ага?

— Хоћу (немој ми се ни чудити ни ругати) од своје драге воље да се пишем у војнике, и молићу: да ме пошљу куд даље од Зворника, не бих ли поборавио своју велику тугу. И ако одиста одем куд даље, а новаца ми затреба, телеграфисаћу ти овако:

„Амиџа! Шаљи паре!

Хасан“.

Буде ли ми велика невоља за паре, телеграфисаћу овако:

„Марве лијеше доста; шаљи паре!

Хасан“.

Кад би ти дошла овака депеша, и прођај што од мога имаћа, па ми новаца нађи и попшљи!

— Пеки, Омере; примићу се, ма да сам и за своје отежао!

— Ејвала ти Амиџа, као оцу својему!

Предавши имање у руке тако поштену човјеку, прича Омер даље: — јавих се, у понедјељник, г. мајору.

Г. мајор се нешто чуђаше: што је мени да се пишем у војнике, па, најпослије, упита:

— Пристајеш ли, да те ставим у ону врсту војске, у којој ја држим да ћеш бити од највеће користи?

— Како год нареди ваше господство, мени ће бити право, рекох ја; пошто сам већ смислио да тим путем идем к својој жељи.

— Онда си од овога часа војник, заврши мајор и, са својим ордонанцем, упути ме у жандарску касарну.

* * *

Тада је већ био угушен отпор Бошњака Турака против окупације, и власт аустри-

ска, да би Босну држала тврђе, одузимаше оружје од Бопњака. Мене уврстише у једну жандарску чету, која је била одређена да узме оружје од неколиких чувенијих босанских племића.

У овој служби видио сам: колико страховита, колико опасна може да буде збирна људска рука, кад је никаква узда не устеже! Та сила, уређена да држи ред, и да казни нереднике, ако сама нема запта, ако нема стеге, може да се изметне баш у оно против чега је саздана. И тада тешко побеђенику! Тешко сваком слабијем! Не могу ја овдје помињати ситнијих беспутности које су весели Бопњаци тршили од нас који смо уводили ред међу њих; нити ћу набрајати колико је плеснуло шамара, колико је бубнуло буботака, звизнуло камција, или фиснуло сабљених тилућа; не ћу рећати насртања на женски рз, на светињу вјере, на богоомоље и гробља: све то ваља ставити под онај једини узвик: *Тешко земљи*

куда војска прође! Али два случаја морам испричати. Њих два доста су да се види каквим се је путем и начинима уводила и утврђивала нова власт у Босни и Херцеговини!

Бејаше дошао ред да се узме оружје од Мурат-Бега Соколовића.

Бег Соколовић на гласу је и по стварни своје лозе, и по величини својега богаства, и по мношту својих слуга и својих људи. За то наш мајор одреди Ладмана Шецка, с читавом четом војника, на бегову кућу.

К беговој кући приступисмо рано из јутра.

Вођ наш, Хришћанин, који нам је казивао пут, рече:

— Уђите најприје у *ахар*, па ћете послије бегу у кућу!

— Какав ахар? продера се ладман: — не идем ја тимарит' бегових коња; мени треба бегово оружје!

— Волан ми буди на бесједи, лијепи господине, смјерно вели вођ : — Није то бегова коњушница, него *ачик-ахар*, или ти *отворени конак, двор за госте*, за путнике и намјернике !

У том говору, већ избисмо пред високу, лијепу, и пространу кућу, пред којом се вада око двије стотине коња, готових за полазак, а коњици се сачекавају, да сви у један мах појашу.

— Каква је оно војска ? цикну лаћман : — да није ту какве пријеваре ?

— Нејма пријеваре, лијепи господине, опет вели вођ : — оно су сватови Бега Серезлића ; пали су на конак на ахар Бега Соколовића : сад се спремају да иду.

И одиста појахаше, и одоше на нас и не погледавши !...

Приступијмо к ахару.

Као што рекох, то је зграда велика, висока, подигнута од земље за два метра од прилике. Није ограђена никаквом оградом. С поља, уза стубе, пење се у ве-

лики и пространи хајат (тријем), који је отворен према завјетарју. У тријему, на оба му kraја, *јазлуци* су, застрти црном чохом и оивичени јастуцима који су ишарани бијелим шарама, а сваки има у средини Соломуново слово ☩.

Ту, на тијем јазлуцима, гости сједе, пуше, тефериче, једу и одмарaju се.

По поду, у тријему, прострте су постепије за клањање, а у kraју је авдесхана, где се Турци умивају пред клањање.

Из тријема иде се у разне собе, које су застрте и нагиздане што се љешше може.

Доље под тријемом, при земљи, собе су за оставе, за слуге, и одељења за амбаре.

За коње су одјелите зграде, које се зову *поддуми*.

У овом *ахару* добива дворбу и угодбу сваки путник и сваки намјерник, ма од куд ишао, ма које вјере био, и ма колико хтио задржавати се. Њему, његову

коњу, и пратиоцу (ако га има), даје се, на вријеме, сваки оброк, као најмилијему госту. И да дође пет до шест стотина путника у један мах, као што често бива толико сватова, сви ће бити примљени и угошћени !

Овај ахар босанских бегова за мене није био никаква новина : ја сам знао и те зграде и њихову намјену ; али се моји другови, и г. лађман, зачудише, кад то видјеше, и кад разабраше рашта је.

— Е, ово је право гостољубље рече, најпослије, и сам г. лађман.

Из ахара пријећосмо у праву бегову кућу. И ово је велика зграда босанскога кроја, около ограђена тврдом оградом. Кућа се ова дијели на дваје поле, са дваје авлије. Једна је пола за мушкарце, а друга за женскиње. Она се прва зове: *селамлук*, а ова друга — *харемлук*.

Около су амбари, копеви, коњушнице, кошаре, кокошари, голубињаци, и друге стаје тако да сама ова бегова кућа, са

својим зградама, кад се гледа из далека, стоји као каква варошица !

Ми јошмо у *селамлук*. Ту нас дочека сам бег. Наш лађман му каза за што смо дошли. Зелен у лицу, као гуштер, бег је давао све што је имао од оружја. Пружајући пошљедњу пушку, дубоко уздахну, и рече :

— *Мà!* Носите и ово! Кад се Босњаци, луде главе, не умједоше, за времена, сложити с рајом и с Милопевићем , сада нека бабе преслицама бране пилиће; босански бези нејмају чиме убити ни бијесна кучка!...

— Милопевић је, беже, турски противник, рећи ће наш лађман, осмјешкујући се : — за вас је боље да се држите нашега цара !

— Јутрос вељу и ја, да је боље, прихвати бег : — али, господине, да памет бијаше до суда, као од суда , овога чуда Босна, бёли, не би дочекала!... Так...
што би — би !

Слушао сам, да се је тај бег, послије тога, одселио из Босне. Двор му је опустио, а његов гостољубиви ахар заастао је у коров!...

Иза тога, отишли смо у двор бегу П....ћу. То бијаше човјек у годинама, а причало се, да се је скоро оженио, и да му је жена врло млада и необично лијепа. Моји другови шантали су међу собом, да се наш лађман зарекао видјети и.... помиловати то бегово злато.

Нас бег дочека на вратима своје авлије, и понуди унутра!

— Твоју кућу, беже, рече лађман: — морамо претрести!

— Не браним, одговори бег, а доња му усница играше од велике љутине.

Ми му одиста претресосмо све; не остависмо, што 'но рекну, ни мишта у дувару, и не нађосмо никдје ништа сумњиво. Пред једна врата стаде домаћин и, ухва-

тивши се за своју просједу браду, са свим покорно, рече:

— У ову одају немојте улазити: овдје је хarem. Турске ми вјере, овдје нејма ни бритвице а то ли оружја!

Лађман само викну:

— *Форверц* (напријед)!

Војници наступише; Турчина ухватише и склонише; врата иставише, и јурнуше унутра. Жене, видећи њих, заврискаше и разбјегоше се у углове, поклопивши се својим фереџама. Војници претресоше *све, све!* Ух, гроза ме је и причати шта су радили! Ладман узе завиравати у чељад, и зачикавати их да говоре с њиме. Све се окреташе од њега.... Ту одиста није било ни бритвице....

Не могући тако газити светињу до мађега прага, ја и не уђох међу чељад, која бјежи од нас. Ладман ме за то прекори. Ја се узех правдати.

— Не био бити војник! цикну он: — у војсци ваља муж а не баба!...

— Молим покорно, господине лађмане, рекох ја:— нијесам баба; не бојим се смрти; али се бојим срама!

— Двадесет и четири сахата у затвор, што се усуђујеш говорити гдје ваља слушати! рече он, и окрете се од мене....

Затвор издржах без ријечи.

Послије неколико дана, дође од командата наредба у којој се наш лађман хвали „за вруће вршење службе“ баш у овом случају, а мене, „за млакост у служби“, шаљу у Мостар!...

Није ми било криво; и вољео сам удаљити се од Зворника; али се нијесам могао думислити: како се може хвалити лађман који онако, без икакве невоље, кињи и озлојеђава људе?..

* * *

У Мостару сам провео неколика мјесеца, па ме уврстише у чету што чува херцеговачку границу да одонуд, из Прне Горе, не би ускочио који ускок.

У чети бијаше највише Срба и Хрвата, па Чеха, Немаца, и Маџара; али су и ови сви говорили српски.

Вриједно је да кажем по коју ријеч и о некима од ових мојих нових старјешина и другова.

Најприје ћу поменути овдашњег лађмана *Фрића*. Да ли му је то име, или презиме — не знам; тек су га сви звали само *Фрићо*. Тада човјек бијаше скапао да се удвори, да се умили капетану, или мајору, и сваком старијем. Када гдје нађе какво огледало, стаће пред њега, и сагибаће се неколико пута, само да се научи како ће се љеши поклонити изишавши пред старијега! Он хвали све што старији раде, хвали све што говоре, хвали им све што имају. У нашега мајора има коњ кулаш: кљусе као је друга кљусад. Фрићо у друштву вели:

— Кулаш нашега мајора љеши је од свакога бега у Херцеговини!

У капетана има једна бена, кученце које води свуд уза се.

Фрићо, у кавани, пред толико људи, увјерава да је капетанова бена паметнија од најбољега кмета босанскога!

Фрићо то говори да они чују, или бар да чују они који ће њима казати његове ријечи.

Фрићо се тресе кад врши службу: мислиш искида се да се све уради како треба; а, ако добро загледаш, опазићеш да он то чини само да се покаже, а не да се посао добро испослује.

У истини, Фрићо је најсаможивљи човјек у нашој дружини, и ако се свакад показује да би главу дао за старјешину.

И господа се варају у Фрићу. Мајор је једном казао:

— Фрићо је мој човјек; он би погинуо за ме!

Не лези враже, дође једном обрштар да види наш батаљон, па окриви мајора,

и посла га у затвор. Тада наш Фриђо осу грдити мајора. Кад га један другар прекори за то, он се одсијече:

— Хе мој драги! Нијесам му ја крив што се учинио немогућан!?

И наш Фриђо брзо напредује у служби, и сваки час тек видиш да је о прси објесио нов орден, или нову медаљу!...

* * *

Послије Фриђа поменућу *firera Simona.*

Ни за овога не бих умио казати: која је вјера, а у војсци је одавно. Службу у гарнизону, и службу у пољу, знао је као на руци својих пет прста. Вољео је попити гутљај добре шљивовице, него Бог зна што, па ипак има нешто што му је милије и од шљивовице. Војници, као млади људи, понекад се малко развеселе. Та јадно им весеље, него се мало размрдају; и тада, може бити, откопчају по

које пуце на свом мундиру. Ако, у такав тренутак, фирмр Симон рупи међу њих, па се они не тргну, не уплаше од њега: он ће им наћи стотину којекаквих кривица; и тешко ће им се проћи без кашигите, или без оптра пријекора. У другом случају, нека се они распапу; нека говоре и какве крупне ријечи, па кад он, из ненада, међ' њих руи, нека скоче као онарени; нек' се укоче престрављени, као кад би међ' њих дошао пуковник или ђенерал, фирмр Симон само ће се осмијехнути и рећи:

--- Јунаци, памет у главу! Не треба свалито брњати на сваком мјесту!

То ће бити сав пријекор.

* * *

Сад да поменем једнога другара, који се одликовао не само у нашем воду, него у цијелу батаљону. Име му је *Иван* а презиме *Шилер*!

За ово своје презиме Иван прича ово:

— Један мој дјед или прадјед, не знам управо, давно је било, попио, за једно вече, аков вина које се зове *шилер*, па му је, од тога доба, остало презиме *Шилер!*

Наши официри, Нијемци или обикли на све њемачко, милују то презиме, јер, веле они: — лијело звони под њемачки!

Иван је кратковид. За то увијек носи наочаре; и, куд год иде, вуче неке књижурине и карте (мапе); он без карте никад не руча; једући, готово виште гледа у карту, него у ћасу из које куса.

За себе Иван прича ово:

— Ја сам Хрват и, по политичким мислима својим, припадам странци права. За мене је Давид Старчевић посланик Божји. На Србе сам mrзио као и на Турке и на Маџаре. Из пошљедње године права узеше ме у војнике, и упутише у Босну.

— Ха! помислих ја у себи: — и ако ћу носити пушку на рамену, бар ћу се,

својим очима, увјерити да је Босна чиста хрватска земља!

Тако сам мислио док сам био у Хрватској; али, прешавши у Босну, брзо промијених мисли. У Бањој Луци, у Травнику, у Сарајеву, у Мостару, и свуда куд сам пролазио (а тумарао сам врло много), свуд сам сретао само људе који отворено веле да су Срби а нијесу Хрвати, ма да ни Хрвате не mrзе, већ, напротив, радују се сваком добру њиховому као год и својему.

Тада и ја почех мислити другојаче. И сада, право да кажем, ја виђу да би ови Срби и Хрвати лијепо живјели, само кад би у њих свијест о народној *једнини* била шира од вјерске *раздвојице*. Јер, одиста, њих не двоји никаква унутрапња разлика; не цијепа их никакав њихов битни интерес, већ те њихове двије вјере! А да су, божиће, они паметни, као што, по несрећи, нијесу, па да своје вјере, с поштовањем, смјесте сваку у свој ој-

тар, а све слтаре да покрију широком свијешћу о народној својој једнини: наш би народ (и Срби и Хрвати) био миран, сложан, и напредан, те би нам и опћа отаџбина била срећна као мало која....

* * *

Једне ноћи, према лијепој мјесечини, нас неколико другова што смо патролирали дуж границе, сјећасмо у засједи, у једном присоју, сироћу старога града Клобука. Бијаше нам *одзив — сабља*; а *лоzinka — Салибург*. Из почетка смо ћутали и ослушкивали, да ко не наиђе. Доцније, видећи да нејма ни од куд никога, почесмо шантати најпре тихо, па послије све јаче и јаче док се, најзад, не изметну међу нама са свим жив разговор. Јер и фирер Симон не бијаше с нама.

— Ја не знам, рећи ће наш другар Раде: — докле ћемо се ми овако ломити по овим врлетима? Колико год сам офи-

цира чуо да говоре о овом послу, сви веле да је „окупација“ зло; а Швабо опет држи ове кршеве, и још зида куле и градиће по њима?

— Пијаница, рече Иван Шилер: — кад се доћепа пуна суда, не зна што му је доста, већ што више пије, све му је слађе пиће; власник не умије да се устави на граници своје власти; као што ни трговац не може да стане на правој мјери своје тековине! И цареви су људи; и они, кад пођу да отимају земље и градове, не знају што је доста, докле год им се торба не провали.

— А ко у Босни, упаде у ријеч Раде: — да провали цару торбу? Султан је немоћан; а Бошњаци и Херцеговци, поцијепани на своје три вјере, на три логора, mrзе се као злотвори!

— Хе, људи! кад Раде помену те вјере, рећи ће војник Лазо: — јесте права брука с тим вјерама у Босни и у Херцеговини! Прије двије године дана ја

сам вам, у варопи Б., видио што ми не ћете вјеровати ако кажем!

— Кажи, кажи! рече му Иван: — у овим земљама има много којечега што је тешко вјеровати, а ипак је цијела истина.

— Један Срб, продужава Лазо: — најутио се на некога у својој вјери (на попа ли, на проту, или на владику, не умијем ви казати), па се, за инат, потурчио; и хајде што се потурчио, него још узео своју славу Светога Николу (икону) и, лијепо, продао на добом!

— Шта говориш, човјече?

— Цијела је истина!

— А купи ли је ко?

— Купи је један Шокац. И, одмах друге године, славио је као да му је остало од чукун-дједа!

— Е, па слава још није пропала, кад јој има купаца, вели Иван Шилер: — дако невоља опамети и Бошњаке да виде: како

крвну браћу никака вјера не море разбратити.

— Да Бог да, рече војник Вукац: — али ће још много воде протећи овом Требишњицом, док се они толико опамете. Све су нације претекле Босњаке у том, па и сами Арнаути. Ево што сам ја у Травнику гледао својим рођеним очима: С двојицом другова ходао сам улицом, а пред нама иђаху нека весела, несташна дјеца; ћаци ли су, шегрти ли су — не знам. Тој дјеци у сусрет иђаше дјетић с ђугумима воде на обрамици.

Кад се водонопа испореди с оном дјеплом, неко од њих викни:

— Фаљем Исус, Јосиме!

На ту ријеч сва друга дјеца ударише у смијех.

Водонопа пак, не одговарајући ником ништа, спусти ђугуме на калдрму, пчепа обрамицу за један крај, и кидиса на онога који му је рекао: Фаљен Исус!

Друга дјеца нагрнуше на њега, и тако се, за час, начини на улици велика гужва!

Скочише неки људи те развадише дјецу и Јосима, али псовке њихове не могаше прекратити.

— Рашта се тако руже и бију? упита мој друг једнога Турчина Травничанина.

— Рекао Влах Шокцу: *Фаљен Исус!* одговори он: — За то се бију.

— Зар за ту ријеч да се бију?

— Том ријечи поздрављају Шокци један другога; али ако им ту ријеч рече Влах, мисле да им се руга, па се љуте.

Мој другар, родом Маџар, чувши то, грохотом се насмија, и рече:

— Онда ћемо ми дugo остати у Босни, кад се Босњаци овако лијепо слажу!...

— Право ти је рекао, упаде у ријеч Раде: — Хришћани и Мухамедовци, у Босни, mrзе се као крвници; Православни и Католици гледе се попријеко и, чини ми се, да Католици, осим вјере, и не

маре за народност своју. Прави је ту ископ за све!...

— Немојте, људи, бити таки злослуги вели Иван: — Није никако чудо што се мрзе Хришћани и Мухамедовци: цијеле вијекове они су се крвили међу собом, па је природно да не воли један другога; али, кад та борба престане, престаће, мало по мало, и мржња као попљедица њезина. Та Мухамедовци су и досад знали: да су с Хришћанима један народ, а одсада ће знати још боље. Ено у првој поли XVI вијека (1528) Потурчевњак Бопњак Мустафа-Паша, рекао је Пољаку Јовану Ласком:

— Ми смо оба од једнога рода: ти си Лех, а ја сам Бопњак; није чудо што сваки воли свом народу него туђему.“

Послије тога, чувени Велики Везир Мехмед-Соколовић (1546—1579), Србин рођом, толико је марио за свој род, да је, лијепо, обновио пећску патријаршију која се била прекинула иза српскијех деспота.

И у новије вријеме, кад оно Хусејин-Капетан (1831) иђаше с Босњацима на Косово, против Великог Везира Решид-Паше: онда су његови војници, приближујући се Косову, на глас пјевали :

„Наши стари на Пољу Косову
Изгубише стару своју славу,
Стару славу, прадједовску вјеру.
На Косово и ми сад идемо
Душманина свога да бијемо.
Или ћемо и сад изгубити,
Изгубити и славу и вјеру;
Или ћемо, ако Алах хоће,
Душманина свога побједити
И у Босну вратити се славно!“

— Зар све то не свједочи да Мусломани у Босни знају колико су своји с Хришћанима Босњацима ?

— Која је добит, Иване, што знају, рећи ће Вукац : — кад то дјелима не показују ?

— Има их, да видиш , који и показују , наставља Иван : — Ево да вам причам само један случај: Враћали

смо се ми из Вишеграда па, на пољу Семећу, учинисмо одморак. С нама је путовао Турчин Хасан, који је знао врло лијепо гудити и пјевати уз гусле. Сједећи и одмарajuћи се, замолисмо Хасана да нам коју пјесму отпјева или, као што се у шали рече, да нам кога посијече. Хасан, послије малога устезања и изговарања да је промукао, удеси струне и викну пјевати баш пјесму о боју на Косову. И пјевao је редом све, као што пјевају и Срби. Али дошавши до онога мјеста, како је Милош распорио Мурата, Хасан преста.

— Што не каза шта би даље? упитајмо га ми.

— Е, бива, рече он: — *ми Турци* даље не пјевамо; оно даље пјевају Срби.

— Још си нешто прескочио, рече му један из наше дружине: — Нијеси казао: како је Вук Бранковић издао Србе на Косову?

— Бива, то *ја* не пјевам!

— А за што *ти* то не пјеваши?

— За то, бива, што сам и ја од Бранковића!

И пруживши прст на село Бранковиће које је близу Семеђу, додаде: — оно су све потомци Бранковића Вука!

— Узалуд неки и неки појединци припознају да су са Србима једно, рече Вукац: — то је још далеко од опште свијести....

— Е, Бога ми, браћо, рећи ће Иван мало живље: — ја се надам да ће се у Босни све три наше вјере измирити *уступајуши свака* прво мјесто *осјећању народне једнине*; а ако се, по несрећи, не измире, биће ископ за све три. У они дан, браћо моја, у који ријечи: *Мераба, Помози Бог, и Фаљен Исус* буду пријатељске ријечи за поздраве, а не буду увреда ни Турчину, ни Влаху, ни Шокцу, --- Босна ће угледати зору своје слободе, своје среће. А докле тај дан не дође, ова дивна, ова и досад измучена земља биће само туђа измећарка! Биће....

— Зар ви не знате дужност на стражи, проговори фирм Симон, ушавши са свим из ненада међу нас?

Ми поћипасмо као опарени, и укочи-
смо се престрављени. Иван Шилер, нава-
лице, тако жустро скочи, и тако се пре-
плашено исправи, да му наочари спадо-
ше, и некуд у траву одлетјеше.

Задовољан толиком поштом, Господин
Фирер гледа по нама, а лице му се сми-
јеши, па ће тек рећи:

— Вама, јуначе, чини ми се, побје-
гоше два цаклена ока? Боље у потјеру
за њима!

— Разумијем, Госпо'н Фирер! рече Ши-
лер, прислонивши два прста уза слије-
по око.

— Вольно! чу се глас задовољнога фи-
рера. За тим се сам саже, нађе наочаре,
и пружи их Ивану.

Толику пажњу стекосмо ми само оним
престрављеним устајањем пред њиме!

Од Ивана Шилера примио сам многи добар наук. На прилику, ми путујемо, па дођемо у које село, и уставимо се да се одморимо, да ручамо, или да ноћимо, како је кад чemu вријеме и прилика. Иван одмах расклопи своју карту, и распита за сва околна мјеста. Послије тога, у згодној прилици, узео бих ја њега питати: које је мјесто прво до нас, окренивши се на ону страну на којој је Србија; па, иза тога мјеста, које је друго; па иза другога — треће; четврто, и тако редом, докле ми он не би одговорио:

— Е, даље онамо Србија је и, најпослије, Биоград (гдје је моја Пава).

Овако сам распитивао за мјеста на све четири стране свијета, да се не би ко осјетио да ја разбирајам само за мјеста по пут Србије. Моје старјешине, и моји другови узимали су то моје разбирање као свједочанство да ће од мене некад изићи

велики војни човјек! Неки су чак говорили:

— Бадава! Одмах се види да је Турчин рођен за војника!

Шилер само вељаше:

— Омере, лијепа је ствар знање; ти добро радиш што се, у свакој прилици, учиш!

А нико од њих ни у сну није сањао, да ја оно највише чиним ради лијепе Паве!...

И овдје, на црногорској граници, ја сам од Шилера сазнао да је онамо, преко Требишњице, најближе мјесто *Манастир Косијерево*, у ком се од скора, рече ми он, находитијело Светога Арсенија, што је био српски владика послије Светога Саве....

* * *

Ја сам одавно зачео мисао да, у згодној прилици, ускочим у Прну Гору; онамо да се прерушим па, околним путем, да пређем у Србију, у Биоград, и да запросим Паву у Тешњака. Али, кад бих год

мислима својима дошао дотле, свакад бих се сјетио да мене и Тешњака дијеле наше двије вјере и да, са провале међу нашим вјерама, не ћу смјети ни приступити Павиному оцу.... Тада би ми дошла на памет мисао: да се покрстим, и тијем уништим разлику која ме одваја од Павина рода.... Па, чим бих се уставио на такој мисли, дигла би се у мојему српу нека друга сила, која би ме узела пријекорно питати :

— Зар ти, сине гласовитих Видажића, да будеш Покритењак? Твоји су се стари прославили бранећи ислам, а ти хоћеш њима леђа да окренеш; хоћеш да устанеш и на самога Пророка? Зар ти је дотежала сератлиска сабља? Па, мјесто ње, тражиш чобанску батину?...

Пошто би ова холуја у мојој души прошла, јавио би се рој других мисли:

— А шта ти, Омере, и знаш у својој вјери? Каку разлику находитиши ти између вјере своје и вјере Павине? Није

ли ти нена казала, да су тебе штитиле све три босанске вјере? Није ли ти бабо рекао: да свака вјера учи људе добру?...

Кад ме оваке мисли спопадну, онда сам болестан без болести; онда сам смијешан међу друговима; онда сам сплетен у сваком послу: од мене се, на прилику, иште пушка а ја пружам хљебац; или ми ишту перо, а ја дајем нож, и тако буди Бог с нама!

* * *

Био сам на стражи, на граници. Жена једна, оданде из села, коју ми војници сви добро познајемо, и у које смо толико пута посркали по карлицу млијека, дође и рече:

— Знаш да имам шћер онамо преко Требишњице, у Црној Гори; јавили су ми да је на умору. Пусти ме да је видим: вратићу се ја вечерас, ја сутра на вече.

Ја очима манух да иде.

Жена оде. Пред вече се врати, и каза да ју је шћи обрадовала унуком. За то су је и звали.

Ја сам мислио да ту нејма никакве кривице; али наш лађман Фрићо, сазнавши за тај случај, цикну:

— У хапс, па у гарнизон!

Одмах ме стави у затвор, а за даље нареди да ме спроведу у гарнизон..... Није друге, дођох на ивицу. Ваљаше ми се приклонити на једну, или на другу страну: да стојим гдје сам — па да трпим каптиге, и да сам све даље од Паве; или — да ускочим преко границе, па да раскинем и с кућом и с вјером својом?... Не бијаше времена за дugo премишљање!...

* * *

Захваљујући дрску и вјерну пријатељу, ја се нађох, за висока сунца, ван

својега затвора, оружен као да чувам стражу, а не као да бежим! Од стијене до стијене, поред шиљбока, спустих се Требишњици на обалу. Вода бијаше уска а врло дубока. То ме није могло устатити: ја сам препливавао Дрину код Зворника онамо и на траг без одмора; чега бих се, дакле, овдје плашио? А нијесам ни имао кад тражити брода и пличине. Намјестим, лијепо, своје оружје и одијело, да га могу пренијети, па наплијам. За неколико минута већ бијах на другој обали. Вода се с мене циједи; на мени је велики терет: али морам измицати, бојећи се потјере.

Изашавши на први вис, окренух се к брду Злоглаву, на ком су се одмарали моји другови. Жао ме бијаше многих њих, а највише Ивана Шилера, од којега сам научио много, врло много! Теглио сам к Манастиру Косијереву, где су ми казали да сједи црногорски гранични старјешина, кому ваља да се јавим. Кад се прибли-

жих к пркви на пушкомет мјеста, стражар викну:

— Стој! Ко си?

— Ускок! одговорих ја.

Висок момак, у црногорском одијелу, с пушком у руци, изађе преда ме и рече:

— Срећа ти на пут, јуначе! Добро дошао!

— Боље нашао! А ко вам је стајешина?

— Игуман Гервасије Коканић, рече он.

— Је ли ту?

— Ту је; он те баш и бијаше узео на нишан, мислећи да си нека увода.

— Води ме к њему!

Ућосмо у порту, гдје лежи многа грађа, јер се нешто оправња у манастиру. Уз камените стубе изидох у оџаклију к игуману, и приђох му руци, као што видјех да чине други. С игуманом сјећаше и гранични официр Перо Лазарић и виште Црногораца.

— Добро дошао, сине! рече игуман, кад му прићох к руци: — дὲ сједи, огриј се; ти си, бој се, озебао?

Ја објесих пушку о клин, отпасах сабљу, скидох муницију, па се примакох к ватри да се огријем и осушим. Око мене се скупи доста Црногораца, и почеше ме запиткивати: Ко сам? Одашта бјежим? Куд мислим? И много штошта друго. На сва питања, ја сам одговарао што краће, очекујући згоду да игуману, насамо, кажем своју праву намјеру. Ну он, као да на влайн ојуткиваше, а међу тијем заповједи те ми донијеше ракије и црну каву. Ту смо дugo сједили и разговарали које о чем.

По наредби за све ускоке, моје оружје (пушку, сабљу, бајонет, метке, и пантруташ) узене на признаницу, па ће га смјестити у државну оружницу, а мени рекоше да сјутра већ морам поћ' куд у дубину Црне Горе: на граници не смијем остати.

Слушао сам и вршио све што ми се рече, али никако нема прилике да останем сам с игуманом, те да му се кажем: ко сам, и шта желим.

Међу тим сунце зађе за гору, сутон паде на земљу. У оцаклији, гдје ми сјећасмо, о зиду виси сахат, и његова шеталица редовно чини: тик, так; тик, так; тик, так! Игуман, погледавши сахату у казаљке, уста и поће па, окренувши се к мени, рече:

— Мени је, сине, вријеме на вечерњу; ако милујеш, пођи и ти са мном!

Он напријед; ја, готово нехотице, за њим, те у цркву. Он ми рече те стадох према иконостасу, до десне пијевнице. Игуман пак, ушавши у олтар, поче богољубљу. За десном пијевницом стојаху: калуђер Симеун, и три повелика ћака. У цркви се већ бијаше смрачило. Пред Христовим распећем, и пред двије иконе, с десне и с лијеве стране двери, пламуџа

по једно кандиоце, и на два светијака жмири по једна свјећица.

Из олтара изиђе игуман на лијева врата, и стаде пред двери. У лијевој руци држаше расклопљену књигу, а у десној малу свјећицу, те њом свијетли себи да може читати.

Послије тајнога читања, и послије неких молитава које је читao Симеун на десној пијевници, игуман склони књигу, утули свјећицу и, подигнувши очи к небу, викну:

- Да се миром Господу помолимо!
- Господе помилуј! одазваше се они иза пјевнице.
- За мир озю, и за спасење наших душа, Господу да се помолимо!
- Господе помилуј!
- За мир свему свијету, за срећу светих Божјих цркава, Господу да се помолимо!
- Господе помилуј!

— За благ, здрав ваздух, за обиље земаљских плодова, и за времена мирна Господу да се помолимо!

— Господе помилуј!

Игуман је викао и даље, и они иза пијевнице одговарали су даље; али ја даље нијесам памтио ништа! У они час чињаше ми се да нијесам под ниским и мрачним сводовима малене црквице, већ да сам под величанственим, сјајним сводовима самотворога неба где — не смјерни игуман сиромашнога Косијерева већ — шестокрилати Серафим пред пријестолом Бога на висини говори ову дивну молитву:

„За мир свему свијету, Господу да се помолимо“!...

Чудан призор, тако ми Бога! Игуман који је мало прије, приморан рђавом уредбом људских посала, стојао с пушком на стражи, ево сада, из дубине душе, виче:

— За времена мирна, за мир свему свијету!...

И, право рећи, вриједи молити се за мир!

Макар шта говорили пријатељи рата, само је мир редовно, правилно стање у ком се људи штитоме и усавршавају. Рат је оправдан само кад се води да се дође до мира!

Сврши се вечерња; ми се вратисмо из цркве у оџаклију, где већ букијаше велика ватра. Послије нас зовнуште у трпезарију на вечеру. Не бијаше нас много: Игуман, калуђер Симеун, гранични официр, и ја. За вечером би доста разговора о различним стварима. Гранични официр који је, како се види, од скора овдје у служби, упита:

— Гдје је био прије Св. Арсеније који сада почива у Косијереву?

— Још одавно почивао је он, рече игуман: — у једном манастиру у Колашину, близу црногорске границе. Сусједни Прногорци, желећи имати светитеља у својој земљи, договоре се с калуђерима да Св. Арсенија, једнога дана, пренесу из Турске државе у своју. За то дознаду

Срби Колашинци, и не буде им право. На уговорено вријеме дође двије стотине Црногораца и дигну свеца. Срби Колашинци припуцају из пушака, те се заметне бој. То чују Турци Колашинци, па и они скоче на оружје.

— Свецу је лијепо и у нас, говораху они: — што га силом отимате?

У том сукобу, докле су светитеља пренијели у црногорску земљу, пало је око 20 самих Турака Колашинца!

Доцније, наставља игуман: — пренесен је светитељ овамо да је Херцеговини на додгледу....

Ова игуманова прича, и она његова слика — кад стојаше пред олтаром на молитви, разбиште у мене и пошљедњу двоумицу, и са свим ме приклонише да се покрестим....

* * *

Послије вечере, калуђер Симеун уста да се спрема сутра за пут у Никшић;

официр оде да обиђе страже: остало сам и игуман и ја.

Потресен до дна своје душе, прибрах сву своју снагу, и казах игуману да сам мусломан, и.... да желим покрстити се.

Такој новини као да се није надао мој домаћин. Зањута дugo, и само је бројао своје бројанице.

— Је ли то тврда, промишљена твоја намјера, упита ме најпослије?

— Са свим тврда, одговорих ја.

— Да те на промјену вјере не гоне прилике у којима си?

— Не; одавно сам смишљао то да учиним. Само бих молио да се тај обред сврши брзо и просто.

— Лијепо! То се море учинити. Сјутра рано мораш се мицати одавде. За то ћу те крстити брзо, онако како се, у нашему закону, крштава на невољи!

— Би ли то могло бити сад одмах?

— Може; диг' се! рече игуман, пошто се и сам дигао, и пришао к икони, која виси у прочељу трпезарије.

Ја учиних што ми рече.

Он узе иза иконе киту босиљка, умочи је у чинију хладне воде, покропи ме три пута у накрст, говорећи ове ријечи:

— *Крштава се слуга Божји*, какво име хоћеш да ти дам?

— Досад сам био *Омер*, а одсад како ти милујеш.

— Онда, са срећом, буди *Момир* — у име *Оца*, *Сина*, и *Светога Духа*. Амин.

Пружи ми крст те цјеливах, па се онда он са мном пољуби у образ, ја пак њега у руку.

То све сврши се, тако брзо, да смо ми на ново били сјели, и узели по чашу вина, кад се врати к нама официр са стража.

Игуман тада уста, и рече:

— Ја, дјеџо, идем да починем, а ваља ми за те, гледећи мени у очи, и исправу написати. Лака ви ноћ!

— Лака ноћ! одговорисмо ми.

Послије тога, ја и официр пријећосмо у одаклију да спавамо.

Ватра је на огњишту горела и догореала па се, мало по мало, покрила дебелим пухором. У одаклији настao густи мрак. Све се утишало. Само један попак у дувару, близу огњишта, зриче своју обичну пјесмицу, и шеталица од сахата редовно чини: тик, так; тик, так; тик, так! а на моје очи никако сан не слази! Мислио сам о својој младости; мислио сам о својој милој нени, и о раметли бабу своме; сјећао сам се њихових ријечи; мислио сам о овом што учиних, и, послије свега тога, питao сам се: да ли ћу кад нађи своју милу Паву?

Ох, опрости ми вјеро баба мога и слатке моје мајке! Теби сам ја захвалан за сваки

добар твој наук; а срећна да си ми, ти вјеро мојих прадједова и чукундједова! Ви обје удружите што је у које божан-ско, а отурите што је у које слабачко, човјечанско, па помозите мени малену и слабу, да будем прамен неба у бусену земље, да братим разбраћену вас ради браћу, и.... да се што прије састанем са лијепом својом Павом!...

Докле сам тако мислима прелијетао с предмета на предмет, санак се поче ла-гацко спуштати на моје трепавице.... Још мало, још мало, па сам заспао као по-слије највећега умора!...

III

У скок

Други дан, одморан, опорављен, про-
будих се као двојаки ускок; бијах ускок
међу Црногорцима који ме, као госта,
примише под заштиту своје државе; би-
јах ускок међу Хришћанима који ме, као
својега једновјерца, дочекаше у вјерску
заједницу.

Игуман је, по синотијој својој ријечи,
написао, и даде ми ово свједочанство:

„Показатељ овога свједочанства, Мо-
мир Видић, из Босне родом, дошао је
у обитељ Косијерево, зажелео је и
примио свето крштење, поклонио се
Светому Арсенију, и одавле, у име

*Божје, иде даље. Срећа му на пут,
куд ћод пође!*

*Гервасије Кокановић
шуман“ с. р.*

А гранични официр, од своје руке,
даде ми путну исправу, да могу свуда
мирно проћи.

С овим исправама у рукама, преобучен
у црногорско одијело, у друштву с ка-
луђером Симеуном, кренем се на пут. Си-
меун је родом из никшићке околине, и
сад иде онамо да се види с рођацима, те
за мене другар у путу не може бољи
бити.

Ко није путовао по Прној Гори, томе
се не могу описати тегобе које онамо имају
путници. Вас дуги дан иде човјек, па
нигдје не стане на земљу, нити на траву,
већ на камен и опет на камен! Ја и Си-
меун путовали смо лагано, јер се журити
нијесмо морали, а, Бога ми, нијесмо ни
могли.

Први дан омркнусмо у селу Б., и устависмо се пред једном кућом, да замолимо за преноћиште:

- Помози Бог! викну калуђер.
- Добра ви срећа! одговори старац испред куће.
- Јесте ли ради гостима?
- Добрима свакад, злима — никад, одговори дједо.

Ту нас примише и угостише лијепо.

Старац, домаћин, рад гостима, цијело вече прича нам о бојевима Црногорца с Турцима. Особито миловаше казивати како је било у знаменитој битци на Грахову.

— Четири стотине Црногорца, вељаше он: — обилазећи око стијена, чињаху се Турцима све нова и нова војска што придолази на њих. — Даље, прича нам како је неки јунак, у боју на Дуги, скочио на леђа Мухамед-Бегу Чентићу, брату Дед-Аге Чентића, и заклао га; и

како је други неки посјекао бијеснога
Бега Пиводића!

Старац се бијаше толико развеселио,
да нам је причао и шаљиве приче, на
прилику, за што вуци арлучу? Ово му
бијаше виште за шалу и смијех, него за
вјеровање.

Најпослије каза нам да се је ондје
близу родио сарајевски митрополит Сава
Косановић, гђе му, вели, и сада живи
једна сестра. Био је почeo учити занат,
наједаред остави мајстора и дућан па
оде учитељу, у школу. Сад чујемо да је
владика! Е! Ко ће као Бог, 'валимо га?..

Из села Б. кренусмо се други дан рано.
Ударисмо преко Рудина. Свим путем смо
тријели велику жеђ; нигдје нејма извора,
ни текуће воде; него се једва нађе по
која чатрња, то јест, јама у којој се ус-
тавља вода кишњица. И та је вода ве-
ома непријатна. Гдје год, уз пут, заиш-
темо воде, износе нам млијека, пријесна

или кисела. Хвала добрим људма који радо нуде бар оним чим могу!

Стигосмо у Никшић.

Велики стари никшићки град, који се у пјесмама пјева као град *Оногашт*, или *Оноготте*, на једној је главици у чувену пољу никшићкоме. Два су никшићка поља: *Горње* и *Доње*. Град је у пољу Доњему. У граду, прича ми Симеун, има кула која се зове *Небојша*, и тамница *Петковача*, у којој је пошљедњи тамновао Петко Ковачевић, брат Стојана Ковачевића. Има једна црква и једна цамија. Варош је, за пошљедњега рата, јако порушена. Одређено је сада друго, згодније мјесто за нову варош.

У Никшићу је била доста жива трговина за Турака, а сада, како се многи никшићки Турци исељавају, и трговина опада.

Калуђер Симеун, рођен у околини, зна све што се кад догађало, а и читao је

што је о овому мјесту писано, па човјек прича да је мило слушати га.

— Море, Оногашт је био град на гласу, вели он: — у њему се је још Цар Немања веселио! Ево видиш, овдје се може, једнога дана, на господској трпези, имати: печења од јагњета сугарета, трешања тек доспјелих, нова грожђа са свим зрела, и леда — као усред зиме! Зар то није за причу?!

За то су српски владаоци често доходили у Оногашт, или да лове у околини, или да сврше каке важне послове.

Цар Урош био је у Оногашту 22 Августа 1362; ту су му дошли дубровачки посланици, те се, пред њим, измирили с царевим градом Котором, с којим су до тле били у завади.

Војвода Сандаљ у Оногашту је држао своју царину....

На исток од Никшића, Симеун ми показа мјесто *Требјесу* па, изговоривши то име, дубоко уздахну.

— Што толико уздахну, човјече? упитах ја.

— Виђи Никшић, а виђи Требјесу, наставља он: — У Никшићу су живјели Срби вјере Мухамедове, а у Требјеси Срби вјере Христове. Први су били јачи и бројем, и богаством, и влашћу. Други су се опет одликовали упорним јунаштвом. И тако су се та, вјерама разбраћена, браћа међу собом клаја и затирала као прави крвници. То се клање, најпослије, додија Требјешанима па, у очи Ивања дне, 1804, њих двадесет и две породице оставише своја огњишта и одселише се чак у Русију, где, на дан хода од Одесе, основаше село *Славеносрпско*. Требјеса, иза тога, оста готово пуста а Требјешани у *Славеносрпском* заборавише *српски!*

— Штета што се народ тако расипа, рекох ја.

— Још није сва штета ту, настави Симеун: — Ево је данас Никшић у срп-

ским рукама, па се, ето, никшићке аге селе некуд у бијели свијет. Никшић ће сада, као Требјеса некад, остати без народа, а Никшићани ће угинути у тубини!

Ето за то уздишем. Жао ме је што се српско племе тако узајмице затире, и затире се са својих вјера!

— Е, бива, баш имаш разлога да уздишеш; али ја све мислим да би паметни људи, само кад би својски настали, могли и тому јаду наћи лијека.

Ово рекох, сјећајући се Ивана Шилера, и оних његових разговора, док бијах у војсци.

Симеун слеже раменима, погледа у небо, и само рече:

— О, дај Боже!

* * *

У Никшићу се пријавих мјесному управнику, који ме стаде испитивати: ко сам, шта сам, и куд намјеравам?

Казах му да сам родом из Босне, да сам ускок, и да желим пасош за Србију.

Прође неколико дана, а ја не добих ни пасоша, ни одговора. Међу тијем неки људи рекопе ми да се пасош, какав ја тражим, само на Цетињу може добити. За то наумих да одем и у пријестоницу Прне Горе.

Из Старога Оногашта, преко никшићкога поља, дођох под Острог, у манастир чуvenога свеца *Василија Острошкога*. Два су острошка манастира: Доњи и Горњи.

Доњи је манастир приступнији и већи. Уз њега је лијепа нова кућа за владику, друга је за кнеза, трећа — за калуђере; а има и крчма за путнике.

Горњи манастир је мањи и њему је теже прићи; а у горњем је Свети Василије.

Овом манастиру долази многи свијет. О Тројичину дне, кад црква слави,

падне прилога до пет хиљада форината! Овом манастиру доходе и Православни, и Католици, и Турци. Сам Бег Ђубовић, из Невесиња, сваке године, о Св. Тројици, или доноси или шаље лијеп прилог овој цркви.

И тако је Свети Василије Острошки као ћаба за Србе од све три вјере у овим крајевима.

Духовник ме је дочекао лијепо; показао ми је све у оба манастира; отворио ми је и ковчег, те сам видио и цјеливао светитеља; том приликом даде ми, за спомен, малко памука с мошти његових.

У Острогу сам преноћио.

У вече, послије вечере, духовник прича да је овај Свети Василије био владика Захумљу и Скендерији, па је, вели, од турске силе побјегао, овдје се настанио, ту преминуо, и посветио се. И гле чуда! Што није могао за живота, то ради послије своје смрти! Жива су га Турци го-

нили, а мртву се ево прикрањају и Хришћани и Турци!...

Казујући догађаје који су се догађали око овога манастира, духовник исприча и једну причу која свједочи да и људи који се готово само с Богом у молитви разговарају, имају некад потребу да се мало напале и насмију.

Ево приче коју оно вече чух:

За пошљедњега рата, Сулејман-Паша бијаше надрьо да пређе преко Црне Горе, више од обијести, него ради каке истинске побједе. Прногорци, не могући га уставити, узмицаху пред већом силом. Кнез Никола, видећи да ће Турци и Острог заузети, посла, веле, перјаника у манастир к ондашњем испоснику, да дигне свеца, и да измиче пред војском.

Перјаник дође у манастир, и каже испоснику кнажеву заповијест. Испосник, не знајући како која војска стоји, и др-

жећи да је то само претерана смотреност онако калуђерски кроз нос проуњка:

— Е, Бога ми, синко, стани да виђу:
хоће ли светац да се креће?

Иза тога уђе у црквицу, приђе к ћи воту, цимну га малко и, окренувши се к перјанику, опет проуњка:

— Ва истину, нејма од тога ништа;
не ће светац да се креће!

Перјаник, чувши такав одговор, а знајући да је зло неминовно, скиде капу, најче се с врата у црквицу, и викну:

— О, Свети Василије! Казао је Господар да те носимо, ако хоћеш; а ако не хоћеш, кроз двије уре, овдје ће бити Сулејман-Паша, па ти боље зналаш шта те онда чека!

— Стани синко, стани; да опет виђу, рече, на ново, духовник. И, цимнувши њивот појаче, викну: — Ене! ва истину, лак као перце! (То јест: хоће да се креће!).

Одмах узеше свете мошти, увише их у платно; па тај увијутак, као трмку, перјаник заметну на раме и понесе, а старац испосник за њим назорице.

— И тако су се, заврши духовник: — светитељ и добродушни старац измакли испред турске најезде, а људма оставили ову причу, да се шале њих помињући.

Из Острога, преко брда и провала, дођем у Чево, које се у ћесми ћева „Чево равно“, а оно је тек једно пољице које се море претрчати да се човјек и не умори !

С Чева, преко села Ђеклића, стигох на Цетиње.

* * *

Цетињски Манастир, и варошица Цетиње, настањени су на једној ивици цетињскога поља, које може имати у дужину $\frac{3}{4}$ часа, а у ширину мало где да прелази $\frac{1}{4}$ часа.

То пољице има облик јагњећега бубрешка, кад би лежао поребарке. Крајеви поља повили су се око Цетињскога Манастира, који и јесте први заметак данашњој пријестоници црногорској.

Варошица Цетиње може имати 140—150 кућа. Ту је кнежев двор, а ту сједе и друге велике земаљске старјешине. Неколике јевропске државе држе на Цетињу своје консуле.

Цетиње је много веће кад се о њему слуша, него кад се у њега гледа. За неколика дана, ја сам га познао уз дужи попријеко.

Варошки управник цетињски призыва ме, и узе испитивати шире и пипавије од онога у Никшићу. На свако питање ја сам одговарао како треба; само о Србији нијесам помињао ништа. То су ме, у путу, научили добри људи. Молио сам да ми се да пасом за Бугарску (а не за Србију). На ту моју молбу није ми од-

говорено одмах: може бити извјештавали су се о оном што сам о себи казивао.

Чекајући пасоп или, како Црногорци веле, „пашапорат“, и сједећи, по вас дан, у „локанди“, или у којој другој цетињској крчми, ја сам имао доста доколице да се нагледам Цетиња, и да га проучим.

Странцу, који први пут дође у ово мјесто, брзо мора пасти у очи ово двоје: *Различност монета* које иду у овој малој чаршији; и *разни путници*, готово са свих страна свијета, који се могу да виде у локанди. Што се, у шали, за неко мјесто рече: која је мајка сина изгубила нека оде ту и ту — наћи ће га“, море се ласно помислити за Цетиње, кад се неколико дана посједи у локанди!

Те разне људе из бијела свијета, виђао сам јутром и вечером; виђао сам их готово сваки час; али, по опријезности каквој се човјек тек на Цетињу може, како ваља, научити, ни с једним се нијесам

путио у велике разговоре, ни у ближа познанства, осим тројице с којом сам се не само лијепо познао, него и спријатељио, како се само може љепше и тврђе.

То бијаху: *Живан Стојић*, *Перо Вулић*, и *Никодим Игуман*.

Живан се родио у једној већој вароши у војводовини. Свршивши гимназију у мјесту својега рођења, прешао је у Биоград, и изучио права на Великој Школи. По свршетку наука, није тражио ни службе у министра, нити зараде у адвоката; него се дигне у Босну, и постане учитељ у највећој босанској вароши. Учитељевао је у том мјесту неколико година. За то вријеме дао је свој наук, свој васпитни печат, неколиким стотинама босанских младића. Чак им је, готово свијем, предао свој лијепи, свој читки рукопис, а да и не помињем многа друга родна сјемена која је засијао у умове и у срца њихова.

Кад су Аустријанци ушли у Босну, и почели је уређивати на свој начин, они, једнога лијепога јутра, замоле Живана да остави Босну, и да иде куд год му је воља. Живан се покори сили која умије тако лијепо да усрћава туђу земљу, и пријеђе у Прну Гору, гдје опет постане учитељ.

Прије кратког времена, дознао је да му је стара мајка на умору, и приклиње га да јој дође. За то је оставио службу и дошао на Цетиње за пасоп.

Ту смо се нас два познали и спријатељили те смо, иза тога, живјели ка' два рођена брата.

Живан је средњега раста; смеђе косе; висока чела; плавих, увијек насмијаних очију; малих, танких брчића, и шиљасте, прићосаве браде. Глас му је тих, али милозвучан и убедљив....

Перо Вулић рођен је близу лијепога Дубровника. У овом славном граду свршио је гимназију.

О својему родном мјесту Вулић овако говори: „Није богато моје родно мјесто; у њему нејма изобиља; али чистоћа реси и покрива сиромаштво. Моји земљаци нијесу срећни: многе им невоље загорчавају срда, али су они веселији у невољи него други у весељу. Досјетљиви су, умјетни су, доброћудни су, и милокрвни ти моји земљаци. Моје је родно мјесто један српски цвијет што дивно цвавти поред српскога Дубровника!...“

По свршетку гимназије, Вулић је отишао у Рим, те свршио богословију, и постао католички свјепитељник. Тамо се задржао дugo, и готово отпадио од својега народа, докле му није дошла у походе мила мајка. Ево како о том пише сам: „Дође старица у туђину да загрли сина; дође у прогонство — да нађе прогнаника, да му облакша јадној души. Донесе ми у свом срцу, у својим ријечима и обичајима дух домовине моје, народа мојега. Већ бијаше нестало у мене

српскога чувства, већ бијаше испчезнуо српски дух, али дође она мила, и духну ми живот души, и њом се препородих народу својему!“

Живећи у Вјечитој Вароши, и разгледајући из близа наличе многим стварима и појавама, којима се обично само лице показује, Вулић почне јавно осуђивати неке поповске злоупотребе, казујући да се је садашња црква удаљила далеко од првобитне Христове цркве. Поврх тога, спремајући се да се врати у Далмацију, Вулић затражи од својега владике право: да може стаду своме служити мису и на језику словенском (глагољашки).

Владика не само да му не даде што је тражио, него, видећи да се фратор Перо толико заузима за народност својих духовних оваца, закрати му служити мису и језиком латинским....

Поп Перо, послије тога, свуче са себе поповско одијело па обуче свјетовно и, да би имао од чега живити, стаде давати лекције из

философије и из језика онима који су та знања тражили. „Проклеше ме за ово, вели он: — људи прна одијела; али је клетва њихова немоћна према благослову мајке моје“!...

Вулић пише и у новине, те ватreno брани српску народност. Из његовога пера изашла је и књига која је сва, од аза до ижице, најљепша пјесма најмилијему на земљи имену — имену *Мајка*.

Ево неколико врста из пера Вулићева:

„Наш се народ, вели он: — узвисио пјесмом; узор му је и сила у пјесми. Узор се српски сија, и не ће нам га потамнити тмуша худе злобе худих злобника; Срби не ће застранити, докле год им траје тога видјела. Показаћемо силу својега духа, кад напиše доба дође. Српска је пјесма жалосна, јер иде од жалосна срца, али жалост тоји и ојачава душе.

„Други се народи диче својим гласовитим пјесницима, али у њих мало људи

пјева; у нас пјева сав народ. Онде су наша богатства, онде су наше красоте, онде је дух српскога духа! Оно је славни врх на који се мора успети наша ватрена омладина. Српска пјесма умекшава срца; српско срце њежно осјећа.

„Наше је нашљедство, вели он на другом мјесту: — у српским приповијеткама; у њима је сјеме, искра, почетак нашег народног препорођења. У њима ће синови мојега народа наћи онај дух што се диже и лебди над водама потопским; примиће га у се, ако срцем ужљубе своју домовину, ако се не буду срамили матере своје. Њих ће благи српски дух испунити својом силом, ако им не омили дух туђински. Општа просвјета у нашим приповијеткама и пјесмама имаће нових замишљаја, начина, и израза; ту је круна српском генију, ту му је слава и бесмрће“!...

По тим, тек неколиким, врстама види се како Вулић мисли и како осјећа.

У пошљедње вријеме Вулић путује по земљама где живе Срби, те проучава народу живот и обичаје.

Из Црне Горе намјерава у Арнауте, да види и проучи те давнине српске сусједе, и да се, ако се узможе, позна с њиховим језиком и животом.

То је човјек висока раста, сув, кошчат, смеђ; нарави бујне, бесједе одрешене: кад почне говорити о народу и о његовим невољама мислио би човјек да му живи огањ сијева из уста....

Духовник Никодим игуман је порушеног манастира Ђурђевих Стубова, у Ва-сојевићима, близу Лима. На Цетиње је дошао да тражи какву помоћ својој страдалој обитељи па ће, кроз који дан, да се врати на своје отињиште.

Никодим је мало школован, али је од природе врло уман човјек; попут је пак много путовао по православном свијету, и пошто је походио све веће српске ма-

настире, знао је много више, него ма који други калуђер.

Како он мисли о народу и о себи, може се видјети по овом његовом одговору:

— Па што се враћаш, рече му једном Живан: —kad ти је манастир тако пострадао, и остао без иgdје ичега?

— Како што се враћам? одговори Никодим: — Човјек ваља да ради оно што му је дужност, а не тек оно што му је угодност. Моја пак дужност јесте: да сједим на оним зидинама, да помињем оно што је било, да оплакујем ово што је сада, и да се надам оном што ће бити! На мене ће сеугледати други, и, тако, народ не ће клонути....

Живан, Поп Перо, и Никодим бијаху већ познаници и пријатељи, kad ја доћох на Цетиње. Ја се прво сретох са Живаном, а он ме позна с Пером и Никодимом.

Послије тога спријатељили смо се тако

да смо смјели један пред другим говорити и што би се тицало главе.

Вриједи испричати макар што год из наших многих разговора, колико тек да се види каке су мисли нас забављале:

— Под небом нема народа несрећнијега од народа нашега, рече једном Поп Перо: — Кај су се Срби доселили у ове данашње земље пали су, као што знате, међу двије средине просвјетне и политичке, које су се трле међу собом; пали су међу Византију и Рим. Византија их је вукла к себи, а Рим опет к себи. Византија је, ваља признати, била блажа; била је мудрија; Рим бијаше тврд, крут; Хришћанску вјеру Србима су нудили и она и он. Само је Византија пружала јеванђеље на језику словенском, који је Србима близак и разумљив, а охоли Рим — на класичком латинском, туђем језику! излази: да им је Византија пружала срећу — на њихов начин; а Рим је жељео усрећити их на *свој* начин! И

већа се пола народа, наравно, окрете к Византији, а мања — к Риму....

Доцније, грунуше Турци на наше земље, и освојише их. И Турци потражише својој вјери присталица ; и нађоше их, као што znate, највише у Босни и у Херцеговини. Данас се, у тим земљама, браћа по крви и по језику кољу као крвици, за то што су их вјере разбратали и закрвиле!

Да су се којом срећом, наставља Поп Перо:— наши стари сви прибрали око једне вјере, па била та вјера ришћанска кршћанска, или Мухамедова , за наш би народ била велика срећа. Е, али они то нијесу учинили, и нама данас не остаје ништа друго него да се тих вјера манемо, па народ да измирамо !

— Тешко ти је, те говориш тако, вели Никодим: — а свијету је врло мучно манути се вјера, да не речем да је баш и немогућно; па и сложити вјере врло је мучно. Него ми, лијепо, да оставимо сва-

ком своју вјеру: нек вјерује ко како милује: Ришћанин — источну; Кршћанин — западну, а мусломан Мухамедову; али народ ком смо синови сва тројица, отаџбину, у којој се сви рађамо, живимо, и мријемо; у којој сваки своју вјеру вјерујемо, ту отаџбину заједнички да љубимо, да чувамо, да дворимо као срећни синови своју милу мајку! Вјере су на земљи рад небеса; па свака вјера своје вјерне нека води у рај којим хоће путем; а земљу, отаџбину, која је колијевка свјем трима вјерама, нека помажу, нек благосиљају и црква, и миса, и цамија!...

— Никодиме, брате, рећи ће Живан: — твоје су ријечи као сунце које освјетљује и оживљава!

— И ја се клањам увијек таким мислима, дадаје поп Перо.

* * *

У таким, и тима сличним, разговорима проћоше нам добре двије недјеље

дана. За то вријеме предомисли се Живан па и он, као ја, потражи пасош за Бугарску. Још се договорисмо да, уз пут, свратимо у Пећ, у Дечане, и у Призрен, па оданде да изиђемо на Косово.

— А кад се једном видимо онде, рече Живан: — где су падале не само јуначке главе, него и царске круне, заједно с главама, ми ћемо се текар запитати: хоћемо ли за пасошем — у Софију? или за срцем — у Србију?

* * *

Примивши пасоше, кренујмо се на пут сва четворица заједно. Бијасмо се договорили да одемо у Ђурђеве Стубове, у гости Никодиму. Оданде пак ја и Живан ћемо у Пећ; Поп Перо ће у Ругову, међу најљуће Арнауте, а Никодим остаје у својој обитељи да, како сам рече, „чека Бога што спасава од малодушности!“

То рекосмо, то и учинисмо.

* * *

С Цетиња одемо прво на *Црнојевића Ријеку*. Ово је мала варошица, посредница трговини између Скадра и Црне Горе.

У Ријеци су управо двије вароши, горња и доња. У горњој је стари град *Обод*, пријестоница Ивана Црнојевића, одакле је он, узмичући испред турске навале, прешао 1485 на Цетиње. На Ободу је, у оно вријеме, била српска штампарија из које се јавила на свијет прва штампана српска књига! Доња варош са свим је нова.

У Ријеци су двије цркве: стара и нова; а има и лијепа школа. Ту је зимњи двор прногорскога кнеза, где му породица зимује. Мјесто је присојно и врло лијепо. Даље, на Ријеци је прногорска државна пушкарница, коју је уредио српски официр Милутин, кога је амо био послao Кнез Мијаило. Мјештани ову пушкарницу зову *лабаторија* (лабораторија).

Највећа је трговина рибом, која се хвата у води Ријеци, и у Скадарском Језеру. Главни риболови зову се *бродови*, и има их шест на број, али су најчувенији: *Рањ*, *Бозагур*, и *Плоча*.

Причаше нам Ријечани да су, у почетку, само Цеклињани имали право трговати рибом, и сваким другим тргом на Ријеци. Данас тргују и други, особито Арбанаси. Рибу пак и сад лове сами Цеклињани, и лове је заједнички, па добит дијеле од прилике онако како се дијели млијеко на бачијама.

* * *

С Ријеке смо прешли у *Подгорицу*, која је на лијевој страни ријеке Рибнице, мало даље од Мораче у коју се Рибница слијева. У Подгорици су, рече ми Живан: — Турци отрадили град 1485 године; а, на једно пола часа, идући к сјеверу, у ставама међу Зетом и Морачом, био је

стари град *Диоклеја* или *Дукља*, који се врло често помиње у српској историји. Не могосмо отићи да га видимо, само ми га Живан тек уз гред помену.

Прије пошљедњега рата између Црне Горе и Турске, у Подгорици је, кажу, било око 12.000 душа, већином Турака. Али како је ово мјесто дошло под Црну Гору, Турци су осули селити се некуда, те тако сада у Подгорици једва може бити 5 — 6 хиљада душа.

Главна је улица калдрмисана тако облијем камењем да је невјешту човјеку тешко ићи њоме. На једној страни улице сами су котлари, те хоће уши да заглуну од звеке њихових чекича, а на другој су кројачи, који кроје и шију црногорско одијело, и оне мале капице црногорске.

Трговину Подгорица води с једним дијелом Црне Горе, са Зетом, с Арбанијом, и са Старом Србијом; преко Котора пак тргује она и с Трстом.

У Подгорици су двије цркве: стара и нова; а има и школа која је смјештена у једној великој згради осталој од Турака.

Ми стигосмо у Подгорицу у понедјељник, баш у пазарни дан. У варош се бијаше шљегао силни свијет. Ту се мјешају Прногорци и Арнаути. На пијаци видјесмо врло много лијепа воћа, а особито грожђа, смокава, и јабука. За јабуке рекоше нам да су донесене чак из Пећи!

Живан, добро познат са старом историјом, жураше се да, са сваке стране, разгледа Подгорицу. У тој својој журби, и у оноликом мноштву свијета, некуда се изгуби, а нас тројица иђасмо разгледајући људе, њихово шарено одијело, и њихово куповање и продавање. На један мах испаде и Живан преда нас, смијући се.

— Чему се смијеш? упита га Никодим.

— Казаћу вам, али да почнем малко из даље, рече он.

— Мореш окле хоћеш, настави отац

Перо: — доконисмо и онако; слушаћемо те док не огладнимо!

— Негде близу Подгорице, поче Живан: — можда баш на овом мјесту, рођио се, 1114 године, Стеван Немања, сабирач српских земаља, творац српске државне једнине.

— Лијепо то, али чemu се смијеш? пита Никодим.

— Идем ја улицом, наставља Живан: — и питам: Зна ли ко штогод за Стевана Немању? И нико не зна ништа; ама баш ништа! Пред једним дућаном нађох неколико људи, па и њих упитах; а кад ми и они одговорише да не знају, онда ја, готово срдит, рекох:

— Баш је за велико чудо да јуначки Подгоричани тако у мртве забораве свога славнога земљака!

— А Подгоричани су јунаци већ нема! рећи ће подругљиво један из оне гомиле пред дућаном, погледавши, у исто ври-

јеме, на онога што сједи на ћепенку, и везе једну црногорску кашницу.

— А што да нијесу? упитах ја.

— Јунаци Подгоричани, наставља онај из Гомиле, намигујући својим друговима, и погледајући на онога што везе: — једном, на вашару, кушили сваки по режању пигерице, и хтјели то обарити за ручак; али, да им се режњеви не би измијешали, сваки веже свој режањ концем; режњеве пусте у котао, а сваки задржи у руци крај конца од својега режња.

— Погле! Погле! учини Вулић.

— Кад се, на такав начин, пигерица обари, они онда сједну ручати сваки свој режањ. И, на врага, опет се око нечега сваде и потуку. И дуги љетњи дан били су се пушкама, и сјекли се ножевима, па — кад да преброје мртве и рањене — нити се ко ранио, нити је ко погинуо! Ето каки су јунаци Подгоричани!

— А већ сте ми и ви прокопсали са својега јунаштва, рећи ће дућанџија Под-

горичанин, махнувши везом који му је у рукама.

Тој процјени подгоричкога јунаштва ја се смијем, заврши Живан.

— О јунаштву Подгоричана Хришћана не ћу ти рећи ни зла ни добра, додаде Никодим: — одавно су под великим притиском, па се у том ни огледали нијесу; али Турци Подгоричани Бог ме су били прави јунаци!....

Сврнувши с главне чаршије у једну споредну улицу, сретосмо чопор лијепе, и чисто одјевене турске дјеце, а за њима иђаху и двије старе буле. Младога турског чељадета нигдје не запазисмо. Идући даље, наиђосмо на неке Турке који товаре да се некуда селе.

— Куд Бог да тако? упитах ја.

— Вива, одговори упитани, по што најприје малко смигну раменима: — куд буде ксмет!

— Што остављате своје мјесто, своје имаће?

— Е, бива, данаске је вође тешко за Мусломана; идемо и ми за другима....

— Тамо ће вам бити теже....

— Хајде, не дангуби! повика један старији Турчин оном што говораше са мном, и тако нам се разговор прекиде.

Ја се сада сјетих колико је мој ратметли-бабо срећан, што бар остави кости у својој земљи, а могао се, под старост, овако потуцати од немила до ненадрага!....

Мало даље ударисмо на турску џамију: бијаше молитвено доба; унутра се виђаху неколики Турци на молитви.

— Да уђемо! рече Вулић.

— Моремо; прихватих ја, као човјек код своје куће, заборавивши да сам данас и ја у џамији туђин.

Уђосмо са свим лагано. Турци, клећећи на коњенима, тихо клањају и мрдајући уснама шапћу ријечи молитвене, а рукама се лагано дотичу својих груди.

— Чудна ли је ова тајнена тишина!
прошапта Перо.

— У Турака је тако, додаде шапатом
Никодим.

Како који Турчин сврши молитву, устаје, излази из цамије, назува своје јеменије, које сваки остави у тријему пред вратима, и одлази на своју страну.

Послије цамије, одосмо турском конзулу, те пријависмо своје путне исправе. Прими нас лијепо, пасонше нам визира одмах, и за сва четири наплати само пет фиорина таксе!

У Подгорици заноћисмо.

У неко доба ноћи, попшто се они дневни свијет бијаше разишао, и попшто се варош вратила у своју обичну тишину, зачу се с мунаре мујезин који врло гласовито устресаше:

— *Ла еилалах, илалах ве Мохамеду ресулуллах! Ешхеду, Мохамеду ресулулах! Хајје алел фелах хајје, алел селах!*“ („Нејма другог Бога, осим

Бога јединога, и Мухамед је његов по-
сланик. Тврдим да је Мухамед посланик
Божји. Уздајте се у њу; од њега вам је
спас!“).

С онако високе мунаре, на ноћној ти-
шини, изговарајући ријеч по ријеч, му-
језин је разглашавао вјеру своју, а мени,
у тај мах, паде на ум Игуман Гервасије
који из своје смјерне црквице виче: „За
мир свему свијету“, па рекох у себи:

— За што се ови људи не обавијесте?
За што не одвоје земљу од небеса, као
што је њих и творац одијелио? У небеса
нека сваки проповједник своје вјерне уводи
на која хоће врата; а земљу, отаџбину
своју, која их све рађа и храни, за што
не љубе једнако, за што је не дворе за-
једнички, као срећни синови мајку своју?
За што? За то што, сиромаси, очи имају
а очима не виде!... Ваља свјетlostи,
ваља знања!...

Из Подгорице смо ударили на Братоножиће, те смо дошли на Лијеву Ријеку. Од Подгорице до Лијеве Ријеке, особито преко планине Вјетерника, пут је тежак да се описати не може. Ми смо се необично обрадовали кад смо, од Лијеве Ријеке, почели осјећати и по мало земље под ногама, а не сам камен као дотле; и када смо угледали брда обрасла шумом, а дотле смо гледали саме голијети.

Даље, долином ријеке Таре, бијаше још лакше путовати.

Спустивши се Тари у долину, падосмо да се одморимо: ја и Живан под једну борику, а Поп Перо и Никодим под другу.

Лешкајући тако води на обали, Живан ће се окренути к мени, и рећи:

— Море, Момире! Ти одавде у Зворник мореш послати поздрав кому хоћен!

— Како, Живане? упитах ја.

— Ево како: духни га доље у Тару; она ће га пронијети поред *Колашина*,

па на *Шћепањ-Поље*, гдје се она и Пива састају, те се оданде на ниже зову *Дрина*; послије ће ударити на *Фочу*, па на *Горажде* (гдје је, 1529, била српска штампарија), па на *Вишеград*, *Рогачицу* и *Љубовиђу*, право ка *Зворнику*!

— Хвала ти за то, рекох ја: — али, ако мој поздрав дође до Зворника, нека се спусти и до Биограда!...

Тако смо се разговарали и шалили одмарajuћи се.

* * *

Стигосмо на *Андијевицу*, пошљедње црногорско мјесто у Васојевићима.

Андијевица је варошица нова, постала највише са границе турско-црногорске. У њој може бити тек 20—30 кућа, све дрвенијех. Находећи се овако на ударцу, мјесто је ово неколико пута спаљивано. Данас је ту пазар за све Васојевиће; ту има телеграф; ту сједи црно-

горски капетан, који нас не само лијепо дочека, него нам још даде препоручно писмо на беранскога кајмакама, да нас пријатељски прими.

Вриједи видјети то писмо и као свједочанство из међународних одношаја црногорско-турских, и као цртицу из обичаја који владају у овом крају.

Писмо гласи:

„Благородному Господину, Царско - Отоманстом кајмекаму, Мурат-Аги Ганићу, у Беране.

„Понизно молим тебе, драги побратиме, да овога путника, Момира Видића, с његовим друговима, кроз своје руке примиш, и, куд који хоће, пропратиш; и надам се да њима ни длака с главе не ће фалити, кад их ти пропратиш кроз Арнауте на твоје гласно име!

„Шаљем ти од срца поздрав!

Септембра 18.... Твој доброжелатељ

у Андријевици *Јаков Бакић*, с. р.“

Ево нас на изласку из Црне Горе! Остављамо камените голијети, и наступамо на земљу зеленију, окићенију; излазимо из државе где нас примаху сиромашки али пријатељски, а улазимо у царевину у којој је моја постојбина, моја драга Босна, али која ће мене, овога пута, дочекати као злотвора!

* * *

Отоманска Порта, бојећи се колере из Италије, бијаше поставила контуманац од десет дана за путнике који долазе из Скадра или из Црне Горе. И ми, по томе, ударисмо на контуманац, који бијаше на обали ријеке Трепче, јер је ондје Трепча¹ граница између Црне Горе и Турске, и поред ријеке Лима. Ту смо,

¹ Осим ријеке *Treache*, има и село *Trepcha*, за које се не зна: припада ли Турском или Црној Гори. За то још не плаћа никаква данка, докле се не пресуди чије је.

под ведрим небом, провели десет дана, окружени турском стражом, која не да маћи се из обиљежена мјеста.

Нама тројици све то бијаше за не-вљу, али Попу Перу је баш могло бити без тога. Па и он је радо сносио све непријатности и, некада, виште се шалио од нас све тројице!...

* *

И овдје, на доколици, сједећи Лиму на обали, као оно неки дан на Тари, Живан ће опет мене голицнути:

- Чујеш, Момире!
- Да чујем! одговорих ја.
- Одавле је теби правије послати Зворнику поздравље, него низ Тару.
- Како, Живане?
- Овај Лим, видиш, долази од Гусиња; протјече кроз језеро Плав; тјече, ето, овуда па, поред старог града Биора, поред Бијела Поља, Брдарева, и Прије-

поља, где прима рјечицу Миљешевку крај које је манастир Миљешева (у који је из Трнова, 6 маја 1237, био пренесен Свети Сава, и у ком је још 1544 била српска штампарија).

— Је ли Св. Сава и сада онде, упитах ја, који дотле нијесам знао шта је с њим било?

— Није; однио га је, и спалио на Врачару, 27 априла 1595, Синан-Паша, заповједник турске војске.

— Опет тужба на мога прећашњег једновјерца, помислих ја у себи; па, затим, гласно рекох: — И данас у Миљешеви нејма ништа?

— Збиља! пресијече ме Никодим: — кад поменусте Св. Саву, вриједно је и ово да знате: У Турчина *Taxip-Aje*, однекуда, има некакав стари ћивот, у ком је, прича се, почивало тијело Св. Саве. Taxip-Aga, с јесени, одабере најљепших јабука, и остави у тај ћивот, па зими,

кад се ко разболи, даје те јабуке као понуде, и вјерује да су љековите!...

— Чудна ствар! рече Поп Перо.

Мени нешто би мило, кад чух шта ради тај Турчин, ма да не умијем казати: за што ми то би мило.

— Још ниже, продужава Живан своје казивање о ријеци: — Лим се састаје с Дрином, а за њу ономадне рекосмо куда протјече, докле окваси Зворник.

Ако би се гледало па правац рјечним долинама, вели Живан даље: — путније би било да Дрина у Лим утопи име своје, него Лим у Дрину; јер, управо, Дрина притјече Лиму у долину, а не Лим Дрини.

— Хвала ти, Живане брате! Ти мене учиш и кад се са мном шалиш и разговараш.

— Теке, брате, разбијам бригу и своју и твоју, одговори он смијући се.

Пошто одстојасмо контуманац, и по-
казасмо се здрави, пустише нас нека-
дашњи моји земљаци у падишину др-
жаву, коју ћу ја текар сада познати ка-
кva јe!

IV С у ж њ и

Ево нас једном у Беранима, у равно-
ме Хасу, срцу Ваçoјевића, на десној стра-
ни ријеке Лима.

Берани су, ако ћемо право, село као
и друга села у Хасу; али, за пошљедњих
ратова и ратних спремања, у Беранима
је увијек била нека средина војничкој
управи. С тога је то село стекло малу
тврђавицу, око које се, послије, начинила
читава варошица. Беранци воде трговину
највише с Пећанцима.

Ваљда за то што је ово мјесто на
граници, и што су Ваçoјевићи, до прије
неколике десетине година, били сами своји,
Турци и данас, у Беранима, трпе неку

автономију. Тако, причали су нам људи ондје у мјесту, у беранском *уђумету* (суду) ништа се не пресуђује без шесторице кнезова Срба.

* * *

По недаћи нашој, кајмакам Мурат-Ага Ганић, на кога смо имали препоручно писмо, не бијаше дома: он жени сина и, тога ради, бијаше са сватовима отишао у село Бијело Поље по дјевојку. У власти га заступаше бимбаша који, заједно с кадијом, узе нас испитивати, и наше хартије претресати. Не нашавши ништа сумњиво, пусти нас да идемо куд нам је воља.

Почетак бијаше са свим добар!

Свршивши што имаћасмо с влашћу, ми, заједно с Никодимом, одосмо у његову обитељ *Бурђеве Стубове*, која је од Берана само ¹₄ часа удаљена.

Црква је ова на прекрасном мјесту;

као грађевина, била је врло лијепа, али су је јако наружили вријеме и људско варварство. Остали су јој готово сами зидови; па и они још врло рјечито говоре очима које умију видјети!

У Ђурђевим Стубовима застасмо једнога од ређих гостију. Богати Ибиш-Ага Арнаутин, од племена Краснићана, бијаше довео бонога синчића, и донио цркви воска, тамњана, и уља. Он се моли игуману да очита молитву боному чеду његовому.

Никодим му рече да се за вечерас стрпи, а сјутра ће служити нарочиту службу за здравље болеснику. Ибиш-Ага, чувши то, оде да смјести дијете у ћелију, где ће и преноћити, а Никодим, нашљедник и гласник оне мисли коју Ђурђеви Стубови представљају, узе нам казивати: да је ове Ђурђеве Стубове зидао рођени брат Стевана Немање *Превослав* (Велики Жупан од 1156—1159), а Немања је подигао оне друге Ђурђеве

Стубове, што су Рапци на извору, близу Нова Пазара.

Вулић, разгледајући грађевинске облике овој старој цркви, казиваше чиме се разликује од католичких богомоља, а и од православних које су грађене у доцнија времена.

Живан пак, жудан да нађе какав стари запис, изгуби се под сводовима и иза стубова ове цркве.

Вулић и ја ићасмо за Никодимом, и слушасмо историју свакога мјеста, свакога украса ове цркве. Идући тако лагано, разгледајући грађевину, и разговарајући се, нађосмо на Живана који, на олтарном зиду, с поља, довршује некакав свој запис. Приђосмо ближе и видјесмо да записује, у десетостопним стиховима, ево ову молитву:

„Вишњи Боже, васељене Творче !
Тебе славе земља и небеса,
И на земљи тварке свеколике :
Силни лави, и сићани мрави !

„Тебе славе три брата рођена
Који су се, с Тебе, разбратили,
Лијун' често своје браће крвцу !

„Саваоте, Боже од искона,
Свети Крјепки, што нам Оца каза,
Несамртни, што нас тјешиш, Душе !

Три сте лица, а суштина једна :

Упутите, омудрите Србе,
Народ један али тројевјеран,
Земљу своју да чувају слошки,
Заједнички, к'о што једно јесу;
А к рају се приступати може
Добрим дјел'ма, братољубним чин'ма,
Кроза сваку вјеру или цркву !...

„О, једини Аллах Мухамедов !
И ти знадеш да смо народ један :
Творца рјечи послушно постање ;
Ка јединству упућуј нас и ти,
Нашем спасу, а својози слави !“

Поп Перо, прочитавши гласно тај запис, овесели се лицем, и рече :

— На ово ћу ти се увијек потписати !

— Бог ме, и ја, дададе Никодим.

И одиста Поп Перо приђе, и своје

име потписа *латиницом*; Никодим се потписа *ћирилицом*.

— А шта велиш ти? упитаће мене Поп Перо.

— То што и ви, одговорих ја, и своје име записах *турским словима*.

— Гле! А што тако? упита даље Перо?

— За то, што се и овим словима записује српска бесједа, одговорих ја.

— Имаш право, дададе Живан: — у нас је *народ један, а три вјере; и језик нам је један, а три су азбуке!* Него, браћо моја, овај мој запис може сплакати прва киша; за то, дајте, да се на овом мјесту закунемо: да ћемо, по овој молитви, и радити дојле год смо живи!

— На то се кунем свим срцем својим, рече Поп Перо.

— Кунем се и ја, дададе Никодим.

— Заклињем се и ја! заврши мој глас.

Послије тога, ижљубисмо се сва четворица, као да се топрв онда побратимисмо.

— Неким људма, настави Ђиван: — ово се може чинити дјетињарија; али и нека је дјетињарија, тек је ова дјетињарија слатка, родна, животворна; она одржава живот притиснутим народима; она преживљује тиране и тираније; она вакрсава обамрле. Иако у нашега народа нестане ове заносне, ове божанске дјетињарије: онда у српским земљама може зар бити живота, али ће тај живот бити даћа на гробљу *нашега* народа од све три вјере!... Страховито, а, по недаћи, врло за вјеровање!...

* * *

Послије вјечере дugo смо с Ибиш-Агом сједјели, пушили, и разговарали се: како би се могли Срби измирити с Арнаутима. Ибиш-Ага каже да је то врло потребно,

али је и врло тешко. Он много криви Србију што је, прогнањем својих Арната, дигла против Срба све племе арнавутско.

— Србин, вели тај горштак у некој чудној фигури: — личи на човјека који лови рибу, и што год улови ставља, по врсти лова, у одјелите преграде. Кад му је пало више лова, него што је имао преграда, он узима гречачу у уста, да му се не мијеша у друге рибе, и тај гречач хоће да га удави! А Швабо не ради тако, него што год улови трпа у једну велику торбу, па нека се лов с ловом годи како зна, госа само упрте држи тврдо!

* * *

Други дан ја и Живан остависмо Ђурђеве Стубове, и вратисмо се у Беране, а Поп Перо оста за неки дан у Никодима, па ће, послије, у Ругову.

Макар да смо ја и Живан путовали на бесу Мурат-Агину, опет смо сачекали

петорицу другова, да нас у путу буде више. Од тих другова, ваља поменути бар Репеп-Агу, трговца из Пећи, који је томе путу врло вичан, и младога Авди-Бега из Вишеграда који, веселник, бијаше тако осиромашо, да идаше са свим бос.

Од Подгорице до Берана наш је пут ишао с југо-запада на сјеверо-исток, а од Берана окренусмо правце на исток.

Први дан путовања, пред ноћ стигосмо у село *Биор*. Репеп-Ага, који туда често путује, рече нам, да су Биорци људи врло негостољубиви. И одиста гдје год упитасмо:

- Можемо ли ноћити? одговараху:
- Не можете; надамо се сватовима, који ће овдје пасти на конак.

Изиђосмо већ на крај села.

Кад нам и из пошљедње куће одговорише да нас, због сватова, не могу прimitи, Репеп-Ага викну:

- Нејма других сватова; ми смо сва-

тovi! Други сви остале доље у селу, а ми дођосмо овамо.

Буле се склонише у један крај, док ми уђосмо у собу; а коње распремисмо и намирисмо као да смо код своје куће. У то дођоше и домаћини, два брата: Осман и Авдија. Они се показиваху да су ради гостима.

И одиста у ових људи, који према нама бише много бољи од својега гласа, преноћисмо врло лијепо. Други дан смо се чудили: откуд тако ружан глас овако добрим домаћинима? А још више смо се чудили: да ово малено село *Биор* има чак и своју „*биорску нахију*,“ која се пружа између *Ругове* и *Нова Пазара*?

Од Биора путовали смо к Рожају. Наши другови пјеваху неке арнаутске пјесме, у којима се врло често понављају припјеви:

„*Турко мор'! Турко хеј!*“

Суварија (коњик) који нас је, рад' наше безбједности, пратио, отпјева једну

турску пјесму, а млади Авди-Бег, јасним грлом својим, викну:

„Што 'но ми се Травник замајлио?

Или гори, ил' га чума мори?

Чувши ту пјесму, сјетих се Босне и свега у њојзи! Обузе ме нека милина, и нека туга у једно исто вријеме....

Превалисмо преко планине; спустисмо се под Иброво врело, и, у по днє, стиго-смо у Рожај.

Рожај је мјесто малено; настањено је Ибру на обје обале, у дубокој и тијесној долини. У том мјесту море бити 80—100 кућа; неколико дућана, и неколико ча-ћавих турских каваница.

У варош се бијаше шљегао силни сви-јет, да дочека сватове из Бијела Поља. На један мах зачуше се пуцњи пушака, и цигански бубњи и свирале. И у варош је добра стотина коњаника, а за њима бијаше доста и пјешака. Сватови, као сватови, бијесни су и помамни: весељу

њихову нејма ни мјере, ни краја, ни реда.

* * *

Преноћивши у Рожају, други дан се кренусмо, преко високих брда, поред неких јадних арнаутских села, на планину која се зове *Жлијеб*.

На Жлијебу се устависмо да се одморимо, и да се, оданде, нагледамо природних љепота и чудеса. Са Жлијеба се види сва раван између Пећи и Ђакова; види се Вучитрн, Митровица, и све поље Косово; на десно се плаве призренске планине, које је Шара својим висом све надвисила.

С овога мјеста лијепо распознасмо: како планинска бѝла дијеле воде: једне к мору, а друге к Дунаву.

Добри мој Живан овдје осјећаше двије радости: једну — што све то гледа својим очима; и другу — што може мени

да покаже гдје се што догађало! На тај начин, ја сам, овога пута, и преходио с мјеста на мјесто, и слушао поуке из земљописа, и из српске историје! Живан бијаше особито вјешт у поучавању. Најприје ми каза да је Жлијеб, по мјери, 87 метара виши од Копаоника, у Србији; послије ми рече, да запазим куд се која вода стаче; па онда ми рећаше историјске догађаје, који су се збивали у Приштини, у Дечанима, у Пећи, у Призрену, и на Косову!...

Ја сам се јако чудио диоби вода: Јадранско им је море много ближе; али су, њему на помолу, бујнуле у небеса високе планине, које су одбиле од мора толике воде, и нагнале их на даљи пут к Србији, к Дунаву! Мислио би човјек да нешто и њих, као ово мене, притеже к Србији!...

На оволикој висини, на ведру дану, имајући пред очима овако чудну пано-

раму, ми бисмо дugo сједјели; али пратилац наш (суварија) викну:

— Трговци путници, не оклијевајте; ово је Жлијеб! Овдје човјек, на сваком кораку, море погинути. Овдје царују арнаутски чобани, који за Бога не знају, а људској се власти смију!

Пођосмо! Ишли смо што се може брже. Наилазили смо на по некога чобана, који својим одијелом и држањем не улијева ништа весело у гледаоца. Ево двије ријечи о одијелу тих чобана: Сваки носи узане сукнене чакшире; дугачак кожух од овче коже (неку врсту опаклије); од оружја сваки има за појасом мале пушке пећанке, револвер, и нож црнокорац; о рамену — пушку мартинку. Око главе сваки завија бијели арнаутски пешкир.

Ми смо поред тих чобана пролазили не осврћући се, а они су стојали, и нас гледали, не помичући се.

— Прије четири дана, рећи ће наш пратилац малко нижим гласом: — ови су чобани, овдје у Жлијебу, убили човјека, у кога су нашли само шест гропа!

Нас не дирнуше. У планини нас срећа лијепо послужи, да нас доцније, у вароши, на суду, заборави!

Али, остављајући на страну страх од Арнаута, могу ли испричати тегобу овога пута? Ко би умио описати: небројне пећине, литице, суновратне одсјеке, и сву другу непојмљиву игру природе и времена?

Све то ваљало би видјети очима; описати се пером одиста не може!....

* * *

У Пећ стигосмо за висока сунца. Наши путни другови, чим уђосмо у варош, разиђоше се свак на своју страну. Ја и Живан пак, разгледајући у Пећи улице, жуће, и дућане, упутисмо се одмах к

патријаршији. Пећ је варош необичнога лица. Настањена у углу, међу двјема планинама : Копривником и Пакленом, баш ондје, гдје ријека Бистрица из сутјеске избија у раван, Пећ је тако под водом, да Бистрица, особито кад надоће, тече варошким улицама као својим вадама. У пролеће, кад се сњегови краве, Пећ мора да је сва у води.

У Пећи, рекоше нам, има на 4000 кућа мусломанских и 800 хришћанских.

По улицама, по дућанима, људи су сви оружани, као и они чобани које виђасмо у планини. Трговац у дућану, продаје своју робу; мајстор, на ћепенку, шије хаљину, или што друго, а у обојице за појасом штрче мале пушпке и нож, дуга пак мартинка, најмилија Арнаутину пушка, пуна, стоји уз дувар, на домаку своме господару. Чак буле, под фереџама, носе револвере, везене срмом и златом. Пећ више личи на какав војнички стан, него на мирну трговачку варош. Сами Пећани ујеравају

да ријетко прође дан, а да у њиховој чаршији нико не погине; има, веле, дана када падне и по неколико људи!...

* * *

Ућосмо у патријаршију, и одосмо разгледати стару цркву коју је, најприје, градио Свети Арсеније, ученик Св. Саве, биће онај исти коме сам се ја поклонио у Манастиру Косијереву!

Црква ова није на очи много лијепа; али је врло важна по својој историји, по ономе што се у њој, и кроз њу, дотађало. Од Цара Душана, до године 1766¹, та је црква била столица српским патријарсима и, на тај начин, била је средина свој врховној прквеној управи; а некад је била покретач свему мисаоном животу у земљама српским.

¹ Ферман, којим је укинута пећска патријаршија, дан је 6 Ребиул - Ахира 1180 а то је, по нашем календару, 31 Августа, 1766 године.

Поред тога, та је патријаршија и данас, послије свих страдања својих, као неки музеј историјских споменика, које ја овдје не могу побројити; али који су тијем не мање важни не само за него-вање историјске свијести у Срба, него су и предмет врло занимљивог проучавања за све просвијећене људе, који мари за историју балканских народа, и за њихову будућност.

Журили смо се да видимо што више, да се науживамо што потпуније, као да смо знали, да се не ћемо дugo находити у слободи....

У патријаршији и преноћисмо. Други дан, с једним вођем, Арнаутином, одосмо у *Високе Дечане*, о којима ми је Живан толико пута говорио.

Желећи нагледати се необичне грађевинске љепоте, ми се само пријависмо

једном духовнику, казавши се ко смо, и куд идемо, па одмах одосмо разгледати толико чуvenу и толико поптovanу Дечанску цркву, по којој је основалац њезин, Краљ Стеван, прозван *Дечански*.

Небројено пута Живан је мени описива љепоту и значај ове велике задужбине, а сада, гледајући је очима, и дивећи јој се, са мном заједно, рече:

— Занимљиво је постање ове лијепе цркве. Краљевић Стеван, доцније прозвани Дечански, син краља Милутина, по некој злој срећи, бијаше пао у немилост оцу својему. За то је прогнан из отаџбине, те је, у туђини, претрпио велике муке. Најпослије, помоћу добрих људи, измирише се отац и син. И, кад отац умрије, син сједе на краљевски пријесто.

Краљујући, на очину пријестолу, Стеван дочека другу несрћу. Дизе се на њега с војском зет његов, Мијаило Шишмановић, цар бугарски. Стеван, у битци

на Велблужду (Тостендилу) надби Мијаила који, изгубивши битку, изгуби и главу и државу. Стеван, победилац, не присвоји себи Мијаилове државе, него је остави сину му Александру.

У знак захвалности према Богу за толику милост, Стеван озида ову дивну пркву у селу Дечанима, на славу Господу Сведржитељу!

На тај начин, Дечани су споменик мира између оца и сина; они су свједочанство пријатељства између два братска народа — Срба и Бугара!

Не ће ли дати Бог, да буду још и посредник измирења између Срба и Арнаута?....

* * *

Него размишљати о томе може се и други пут, и на другом мјесту. Овдје сада ваља грабити да се што више види и упамти.

А црква дечанска толико је лијепа, да је тешко од ње очи одвојити! Ја нијесам васпитан у хришћанској вјери; нијесам, још у дјетињству, обикао ићи у цркве, те се, на такав начин, нијесам ни свикао с прквеним зградама и њиховим облицима; али ипак — што је лијепо — лијепо! Видио сам доста памија, дворова, мостова, и других каменитих грађевина, и, право да кажем, нигдје нијесам нашао дечанске љепоте. Најљепше грађевине, које сам видио ја, лијепљене су, кречене су, те с тога ми се чине као она рапава лица која се бјелилом догоне да, божем, буду љепша. А овдје је протомајстор Вита студени камен само отесао и угладио, па га је наслагао и извио, без икакве конрене, тако да је, мислиш, удахнуо у њега живу душу. И сада ти се чини да то није каменити склоп, који је срезала Витина сјечивица: него да је жив створ, који је изишао из

уста побожнога краља кад је оно изговарио:

„Нек' се знаде царска задужбина,
Да је таке у свијету нејма;
Нек' се знаде, е смо царовали!«

И одиста се познаје да је задужбина царска, и да су српски стари — царовали!

Дивна та црква стојаће и сијати дуго још: она ће, јамачно, преживјети тешку болест данашњих својих прилика — дивљину Арнаута. И текар онда засијаће она сјајем много већим, него што је био онај пламен, који се ужизао свако вече на кубету њеном, „да Призрен види кад Дечани почињу *деније*!...“

* * *

Докле смо ја и Живан, разгледајући дивна платна, врата и прозоре цркви дечанској, одавали се оваким мислима: дотле је, из Пећи у манастир, на озно-

јену коњу, дојурио суварија, и навалио
питати:

— Гдје су два јабанца, који су данас
ту дошли из Пећи?

— Ми смо! одговори Живан, чувши
шта пита духовника.

— Одмах, преда мном, да се вратите
у Пећ!

Ја показах наше пасоше.

Не ће ни да погледа.

Велим му да смо уморни.

Не слуша!

Најпослије, молимо га, да се смилује
Бога ради.

Он витла камцијом, и брзა језиком:

— Хаде! Хаде! Хаде! као мећава
кад дува.

Морасмо покорити се, и ако нам би-
јаше веома тешко. Нисмо се бојали ни-
какве калтиге, јер кривице нијесмо имали;
али нам је било врло жао, што нас омеђу-
на нашем путу...

Сунце бијаше на заходу, кад стигосмо на траг у Пећ. Суварија нас дотјера правце мехђеми, и предаде тамничару. Тамничар, не говорећи ништа, баци нас у најдоњу тамницу.

У пјесми се ћева да је тамница кућа необична. И ту пјесма ништа не увећава. Свака је тамница необична кућа; а ова, у коју западосмо ми, некаква је кула са два боја. Доњи бој, укопан у земљу, влажан је тако да му из зидова пишти вода; а унутра је нечистоћа така да је тешко описати је. Свјетлост с поља улази само кроз једну рупицу, као волујеко око, која је проврћена на вратима. Некад су, кажу, ужизали ноћу и по једно кандиоце, ради освјетљења, а сад тога нејма. Горњи бој дигнут је високо над доњим; у њем је мање влаге, а виште свјетлости; опоћен је дебелим растовим подницима, које су добро уковане, али су једна од друге толико размакнуте да свака течност, која се пролије на горњем боју,

точи, без препреке, у доњи, на оне који доље тамнују.

У тај горњи бој затварају мање кривице, а у доњи — веће.

Нас затворише у доњи бој: већ сам тај почетак слути на зло!...

* * *

У тамници застасмо само једног сужња. У мраку не видјесмо га какав је, а јамачно није ни он нас могао познати; али, чувши наш говор, и по њему познавши ко смо, приђе к нама, и стаде слободно казивати: рашта је у овој несрећној тамници.

— Ја сам, рече он: — калуђер, пострижник Светога Марка¹; име сам своје готово заборавио, а оно вам и не треба. Ово што трпим, у овој необичној кући, не трпим ни с какве своје кривице, већ

¹ Од Призрена до манастира Св. Марка има један час хода.

с тога што се турске старјешине, од неког доба, плаше и од своје сјенке....

— Па како су те могли затворити на правди? упита Живан.

— То и хоћу да вам кажем; али морам почети малко из раније. Кад се оно склопи, и поче радити она чуvena *Арнаутска Лига*, ја сам нечим, не знам чиме, натрунио неким њеним члановима, који ме у мало не убине. Да сачувам главу, довијао сам се од сваке руке; али, кад оно у Ђакову погибе Мехмед-Али-Паша: морао сам побјеђи у Србију. Отуда сам се вратно прије неколико мјесеца, и дошао сам у патријаршију. Турци, чим дођох, ухватише ме и, без икакве крвице, затворише у ову несрћну тамницу.

— А рашта погибе Мехмед-Али-Паша? упитах ја више случајно, него што ми је то требало.

— О његовој погибији могу вам причати много, рече калуђер: — јер сам

свуда био, и готово све гледао својим очима; али је баш сада вријеме да мени тамничар да они јадни тајин. За то да очекнемо, докле он дође и оде!...

Одиста, у тај мах, звекир на вратима клопну, кључ шкрипну, врата се малко отшкринуше, и тамничар утури унутра крчаг воде, и један окорео хљебац. Изатога, трже се на траг, и врата затвори и закључа за собом.

Напипавши у мраку крчаг, калућер га натеже, те се напи воде; за тим узе хљебац и, разломивши га с тешком муком, даваше и нама по парче да једемо. Једући ту своју посну вечеру, настави своју причу овако:

— Како се рашчуло, да је, на Берлинском Конгресу, углављено да Босну и Херцеговину притисне Аустрија, а Гусиње и Плав да припадну Црној Гори: одмах је Порта, својим начинима, почела наговарати арнаутске поглавице, да бране земље у којима живе Арнаути. У то име

дала им је слободу збора и договора. Тако поста *Арнаутска Лига*, коју поменух мало прије, и коју Турци зову *Итифак* (савез). Томе савезу бијаше средиште у Призрену. Да би савез био јачи, огласи он за Арнауте све Мухамедовце у Македонији, у Епиру, Тесалији, и у једном дијелу Босне. Из свих тих крајева долазили су, послије, одабрани људи у Призрен на договор. Међу тим људма, бивало је и таквих, који и не знају арнаутски, као што је, на прилику, гусињски Али-Бег, који је Србин од старе српске породице, само потурчене.

Турска власт је настојавала да се тим члановима савеза, кад долазе у Призрен, дају удобни станови. За то је, често, најбоље људе у вароши исељавала из њихових кућа, те смјештала ове чланове савеза, који су долазили са стране. Познату Барјак-Цамију, за коју се прича да је била део Душанових Дворова, власт је дала савезу за састанке.

Чланови савеза, чим се састаше, одмах изабраше себи за предсједника Хаџи-Омер-Ефендију, софту, Призренца родом. Па првом свом састанку савез одлучи:

„Да своје земље (а у своје земље узима Албанију, Стару Србију, Македонију, Ешир, и Тесалију) брани док траје једнога Арнаутина; и да Арнаути, као народ за се, траже себи автономију!“

Познато је, продужава наш духовник онако у мраку: — да је на Берлинском Конгресу Порту заступао и Мехмед-Али-Паша који је, у рату 1876, командовао војском што је на Црну Гору ишла преко Гусиња; те су њему онамо сва мјеста добро позната. И ако се Мехмед-Али-Паша живо заузимао за Арнауте, опет је конгрес одлучио: да се Плав и Гусиње уступе Црној Гори.

Не могавши сачувати Босну и Херцеговину од Аустријске војске, Порта је гледала да, кроз Арнауте, бар Црној Гори не да Плав и Гусиње: а Арнаути

су јој, за тај посао, могли бити добри посленици. Све оружје, које им је било дано за време рата, они су задржали у рукама. Осим тога, Порта је слала поједине таборе низама с оружјем и дољном муницијом у Плав и Гусиње, да тамо, божем, олакшају рад граничној комисији, а испод руке упућивала је Арнауте да на те низаме нападају, и да од њих отимају оружје и муницију. У таким нападима војни команданти су имали заповијест, да се не бију с Арнаутима.

То је узрок што су Арнаути могли по цијеле баталионе разоружавати!

Док су се Арнаути, на тај начин, наоружавали, дотле је већ састављена и комисија, да постави нову границу између Турске и Црне Горе.

Турском је ваљало дати кога од својих ћенерала, само да докаже Јевропи, да су Арнаути сила, којом је тешко заповиједати. У министарском савјету на

Босфору, и у серапћеријату, било је људи који су завидјели Мехмед-Али-Паши, што је тако брзо дошао до муширскога чина, а можда су га се, због нечега, и прибојавали; па су се ухватили за ту прилику да му дођу главе. Ти људи, dakле, наvale да баш Мехмед-Али-Паша иде на границу, да преда Прној Гори Плав и Гусиње. Тај свој приједлог ти људи подупираху разлогом тим, што Мехмед-Али-Паша најбоље познаје онамо мјеста и мјештане. Мехмед, не досjeћајући се што му се спрема, дође у Призрен. Осим неколико коњаника, своје обичне пратње, имаше уза се једнога Грка, по имену Сократа, телеграфисту за депеше француске.

Овај Сократ, родом из Једренета, бијаше диван човјек у сваком погледу.

Кад Мехмед-Али-Паша дође у Призрен, Турци се ужурбаше, а особито чланови Арнаутскога Савеза, који су стално бо-

равили у Призрену. Бијаше се приближио час, да отпочну што су наутили.

Призрену на истоку, поред ријеке Бистрице, која тјече кроз средину вароши, мјесто је *Мараши*. Народна прича на то мјесто ставља дворе Старца Југ-Богдана, а данас је ту једна турска памија, и једна текија. То је једино мјесто, у призренској околини, где Турци, особито петком, а Хришћани недјељом и празником, излазе те сједе у хладу под великим липама и јабланима.

15 Августа, на Велику Госпођу, послије по дне, на *Марашу* бијаше доста свијета — Срба и Турака. Међу Србима се нахођаше и онај Сократ Једренец, кога поменух мало прије. С једним Србином из Охрида, и с једним православним Јерменином, сјећаше он на једној дугачкој клупи, пијући каву, и разговарајући се.

На један мах, из турске текије, Сократу иза леђа, пуче пушка, и Сократ се стровали на земљу: олово га је уда-

рило у лопатицу, па избило на сису.

Само рече:

— Ох! И издахну одмах....

Убилац, Рамадан Заскок, родом из села Љуме (6 часова на југозапад од Призрена), протрча кроза сав онај свијет, прође поред куле у којој стоје жандари, пређе мостом на другу страну ријеке Бистрице, и сакри се у неку кућу!...

Сократ је, о трошку Мехмед-Али-Пашину лијепо сарањен: многи Хришћани су га испратили до гроба, а ја сам га и опојао!

Истина Мехмед-Али-Паша одмах затвори неколике чланове савеза, али убилац утече. (И данас је то на гласу разбојник који је застрашио и варош и села).

Чланови савеза, остали у слободи, распостише, још тога дана, глас „да ће убити и Мехмед-Али-Пашу, ако им не пусти затворене другове, и ако се не врати откуда је дошао!

Мехмеда тај глас не уплаши; него још, да би показао да се не боји Арнаута, једне сриједе, која је у Призрену пазарни дан, изиде на коњу, само са четири пратиоца, и вас дан је пројахивао кроз варошке улице.

Пред полазак у Ђаково, два дана узастопце, излазио је у варош, сједио на отвореном мјесту и, гологлав, шио каву. Турци су, по томе, држали да је одиста „ћаур“, као што се већ говорило за њега; али му не учинише ништа. Може бити да им је и договор био такав: да чланови савеза у Призрену посао почну, а они у Ђакову — да га доврше?

У другој поли Августа Мехмед-Али-Паша пређе из Призрена у Ђаково, одакле је хтио преко Пећи у Гусиње. Неки Турци, противни арнаутском савезу, одвраћају га од пута у Ђаково, а призренски мутесариф, Тамил-Бег, Тетовац родом, клече на колена пред њега и, љубећи му од хаљине скуне, мољаше

та да одгodi свој полазак, бар за неколико дана!

Или је Мехмеду дошла така заповијест из Цариграда, или је баш сам хтио показати, да се не боји Арнаута, тек он не послуша тих добрих савјета, него оде.

Од Призрена до Ђакова прошао је мирно. У Ђакову одсједе у кући Абдула-Бега Ђаковца који је, као башбозучки командир, имао султански орден, за рану коју је добио од Срба, на Куршумлији, 1878 године.

Мехмед је мислио да, преко Абдула-Бега, утиша Арнауте, докле посао на граници сврши; па послије би им се ласно осветио. Сумњам да се је Абдула-Бег обрадовао кад је видио Мехмед-Али-Пашу у својој кући, јер је знао како о њему мисле Арнаути, па се је бојао, да и сам не изгуби њихово повјерење; али га није могао одбити за то, што би тиме погазвио обичај, по коме Арнаути, „на своју бесу“, примају у кућу и самог убилца сво-

јих рођака“, и вјерно га бране, док се год находит под њиховим кровом, па би се, на тај начин, грдно осрамотио!

— Красан је то обичај! рече Живан.

— И још врло користан, додаде каљућер: — Да у Арнаута нема тога обичаја, још више би се крви лило међу њима.

— И тако је, продужава духовник: — Мехмед-Али-Паша био гост Абдула-Бегу, и овај га је морао бранити од Арнаута.

Чим је Мехмед стигао у Ђаково, дошли су му „на добродошлицу“ Шаћир-Ага и Бајрам-Ага, главари два највећа арнаутска фиса (племена), у ђаковачком округу — Краснићана и Гашана.

И они остале у кући Абдулиној, на своју несрећу, јер их њихови фисови, одмах послије тога, отгласише за *муртаде* (издајице) својих племена.

Други дан, по доласку Мехмед-Али-Пашину у Ђаково, неки Кореница Ђаковац, који је прије био кадија у При-

зрену, обуче се у дервишко одијело, објеси о врат неку хартију, крупно исписану, и с великим гомилом свијета, пође по ђаковачким улицама, вичући:

— *Ко је Турчин, нек' се диже на оружје! Дошао је ђаур, да нас преда Прној Гори!*

Да су скочили сами мјештани у Ђакову, доста би јада задали Муширу, а камо ли што се, на тај позив, пљегло из округа ђаковачког и пећскога све што може носити оружје. За 24 часа, у Ђаково се скрьяло 8—10.000 добро оружаних Арнаута.

Мехмед-Али-Паша већ видје што га чека; па за то.... Ух! враг ти матери! — цикну калуђер, и жустро стресе нешто са своје руке доље на земљу.

Ми се упесмо да видимо што је, и дознасмо да му је велики пацов био скочио на руку, да отме хљеб који духовник држи у руци, и по мало једе....

— Ето тако се, сваки дан, бијем с овим гладним укућанима ове клеме куће, рече калуђер, па настави своју причу:

— Мехмед-Али-Паша видје што га чека. За то позва из Призрена два батаљона низама. Војници пођу, али Арнаути изиђу пред њих; разоружају их о мало муке, и врате на траг. Само се један Арапин вратио с оружјем у Призрен. Од оних пак низама који су били у Ђакову, није имао никакве помоћи; јер су њих Арнаути, још прије, били разоружали. Остао је, дакле, у кући само са 30—40 војника који су се ондје затекли; к овима ваља додати 70—80 људи које су Абдула-Бег и главари Краснићана и Гашана добавили. И тако је уз њега могло бити највише до 150 људи, који су се морали борити против онолике арнаутске силе! Њима је помагало само то, што је кућа била тврда, и што је до куће била кула, коју је Абдула-Бег и

зидао за одбрану. Хране и муниције имали су доста, али нису имали воде!

Арнаути, по што их се прибрало колико су жељели, пошаљу неколико својих људи Мехмед-Али-Папи, и понуде га: да се врати на траг, а они ће га, ради његове сигурности, допратити до Призрена, или до Приштине!

Мехмед, надајући се помоћи из Призрена и Приштине, заиска б часова времена, да се промисли.

Кад тих шест часова прође, а он из куле не изиђе, Арнаути почепе пуцати. И пуцали су два три-часа. Па му опет послаше своје људе, оставивши му рок до мрака. Кад Мехмед, и послије другога рока, не изиђе: онда Арнаути стадопе нападати са свих страна. Заузели су били све околне куће и памије, и сва друга висока мјеста, с којих је удесно гађати. То бијаше један чудан призор: ноћ ведра, мјесечина као дан, а пушке гроκћу, да се небо пролама!...

Мушир и његови другови борили су се јуначки. До пошљедњега тренутка Мехмед није оставио пушке. Неколико низама, наизменце, пунили су му пушке, и додавали, а он је само гађао. Како је кула тврда, а у Арнаута није било топова: то се може рећи, да су пуцали узалуд, докле су ови изнутра гађали све у месо. Шаћир-Ага и Барјам-Ага, знајући арнаутски обичај, изазиваху поименце на мејдан најбоље људе између Арнаута. Ззвани, не могући од стида не изићи, гинули су готово сви из реда.

С једне памије Арнаути нападачи спазише Абдула-Бега у згради, и убише га!

Кад освану дан, а опсађеници се не предадоше: онда нападачи привукоше много сламе и сијена око куће, и запалише, пошто су најприје били испустили жене и дјецу Абдула-Бегову; све пак друге хоћаху предати огњу.

Ватра дође до куле. Мехмед-Али-Паша, видећи да се дуже не може држати, отво-

ри врата и, са свима својима, јурну из куле, викнувши:

— *Вурун Падишах хаинлари!* (Удрице цареве издајиџе!) Њих Арнаути дочекаше на плотун и, готово све, оборише на мртво. Послије тога потрчаше да им поодсијецају главе; али најближи рођаци Шаћир-Агини и Барјам-Агини уграбише их, онако мртве завише у своје струке, и однијеше. Само Мехмед-Али-Папи одсјекоше главу, и натнуше је на колац; послије су весело испли с њом кроз вароп и пјевали. Други Арнаути свукоше му тијело па, видјевши да је одиста Турчин, дигоше га и, по турском закону, укопаше.

* * *

Ето тако сврши свој живот Султанов Мушир Мехмед-Али-Папа, који је био рад поштено извршити своју дужност. Турска власт није ништа учинила да његове

убилце каштигује, него још на пола године после Муширове смрти, онога Кореницу постави за кадију у Битољу, баш као да га награђује за оно што је радио!?

Мехмед-Али-Паша, и његови у погибији другови, лијепо себе замијенише. Кажу да је, тада, пало неколико стотина арнаутских глава!

За то пак што се Мехмед-Али-Паша држао и пао јуначки, Арнаути, и ако су му били противници, данас веома поштују гроб његов, и узимају с њега по мало земље, ради лијека у многим болестима!...

Поред Мехмеда, укопана су и три му друга у погибији: Абдула-Бег, Шаћир-Ага, и Барјам-Ага....

Мене сада, вели духовник даље: — турска власт држи у овој тамници, а сама не зна за што. Каже ми да ме чува од Арнаута, а боји се да ја не будем каке поруке из Србије донио арнаутским главарима?

Калуђер ово доврши, а на пољу, у тамничној авлији, запијеваше пијетли.

Уморни и дремовни, ми клонусмо на онај брлог по поду тамничком и—заспасмо. О, сан је велики добротвор, кад може човјеку, и у оваку јаду и чемеру, бар за који час, да склопи очи!...

* * *

Други дан мене и Живана изведоше из тамнице, и уведоше у собу где сједе неколики Турци ћатипи (писари). Претресоше нас опет до голе душе. Хартије нам узеше све: чак и корице од папира за цигаре! Иза тога стадопе нас питати:

Ко смо; одакле смо; куда идемо, и за што? Записавши све наше одговоре, рекоше нам да очекнемо.

Имајући уредне пасоше, ми све мишљасмо, да је то нека пометња, да они хватају неке друге путнике, па су се

упознали у нас, и да се нама од власти не може учинити никаква непријатност.

И сами они ћатипи, или се притвараху, или одиста и мишљаху као ми, блажаху нас, говорећи:

— Ово је све лијепо; на вама никака кабајета (кривице) нејма; али очекните, докле дође Господар Паша !

Баш кад један од њих тако говораше, на пољу се зачу нека журба и шапат :

— Ето Господара Паше !

Изиђосмо и ми, да га видимо.

Али-Паша Гусињац помоли се на бијесну кулашасту хату. Један Арнаутин води под њим коња, а други, за њим, носи чибук и наргилу : и оба су боса ! Тридесет Арнаута с пушкама с десне, и и тридесет с лијеве стране, поставише се у ред, и учинише му почаст по војничком реду. Али-Паша је човјек средњега раста; сиједе браде и бркова; а може му бити близу 70 година, тек је још крепак, и погледа је оптра. Носи војничку

униформу, као и друге наше ћенералскога чина. Он је родом из Гусиња. Арнаути га јако поштују.

Не проће много, а мене и Живана уведоше пред њега.

— Одакле сте ви, момчади? упита Паша.

— Из Прне Горе, одговорих ја за обојицу.

— Куд путујете?

— У Софију.

— Каким послом?

— Имамо онамо рођака, па идемо да се видимо с њима.

— Као санђим, рече Паша, и кресну трепушом лијевога ока: — нијесте ви Црногорци, нити сте од Црногораца што. Ви сте уводе маџарске или србијанске. Ви знате да се сада наш Цар и црногорски Кнез лијепо живе, па сте само намјестили долап: да прођете кроз Прну Гору, те да тако заметнете траг!...

— Честити Паша! Нас су овдје претресли до голе душе; и никаке кривице нијесу нашли при нама....

— Нијесу је ни могли наћи: ваша кривица није у вашем чпагу, него у вашој глави!

— За Бога, честити Паша! имамо уредне пасоше?

— Пасоше набаве и највећи лупежи....

— Аман, честити Паша!...

— Доста! Доста! Послаћу ја вас у Приштину Валији. Он је старији; он боље зна. Како вам рече он, онако ће вам бити. Хајд'!...

Заптије, старјешини на миг, шчепаше нас за рамена, и изгураше из суднице, па нас опет затворише у тамницу; само што нас сада метнуше на горњи бој.

Ту преноћисмо једну ноћ.

* * *

Кад дан освану, нас изведоше из тамнице; везаше моју лијеву руку и Жива-

нову десну, па нас, тако везане, предадоше једном суварији, да нас тјера чак у Приштину! Ко се томе надао?!..

Уред ове муке и невоље, бијаше и једна мрвица среће: наш суварија бијаше човјек стар, а коњ му лијен, па, с тога, није нас гонио брзо, него смо ишли лагано, управо онако како смо сами могли.

Ми смо се још надали да ће нас Валија пустити, па нисмо ни мислили да бјежимо; а управо нијесмо били ни разбрали: куд бисмо могли побјећи?

Уз пут, опазивши да наш суварија „баџа“ (шије) ракију, нудили смо му напојницу, где год нађемо ракије. Послије неког времена, понудисмо му тврду Божју вјеру, да ћемо ићи мирно, само да нас одријеши. И он се сажали, и одријеши нас: послије нам је било много лакше.

Први дан стигосмо на ноћиште у село *Суојрло* (Сухо Грло), које неки зову и

Сребротрло. Туна ноћисмо у добра до-
маћина, некога Ђокана.

У Ђокана је још жив отац, старац
већ слијеп од старости. У вече нам је
дјед причао, да су се у њихову селу, за
старих српских краљева и царева, ко-
пале руде, а особито сребро.

— Е, моја дјеци! вељаше старац: — зен-
ђил су били наши стари, а нијесу били
овака фукара, к'о ово ми данас. Ено,
онамо близу Нова Пазара, у једној пе-
ћини, стоји и данас разбој, сав од су-
ха злата! На том разбоју ткала је мајка
Реље Крилатице свилено платно. Кад је,
несрећница, чула да је на Косову пало
српско царство: она се, од велике жало-
сти, претворила у присојкињу гују. Сад
разбој стоји у пећини, и на њему спава
у котур савијена гуја присојкиња, која
га чува; и чуваће га, докле год се цар-
ство опет не врати!...

— Хë! Хë!!! узвикну старац, хотећи
још нешто рећи, али му приће снаха,

Ђуканова домаћица, и прихвати га за раме, што му је знак, да у кући има неко, пред ким се не смије свашто говорити.

Послије тога, дјед се диже, и оде да спава.

Наш суварија, хвала му, задовољан добром вечером, а особито добром напојницом, на ту причу не рече нипшта....

* * *

Други дан, прешавши Митровицу, стигосмо у село К., у Косову. Устависмо се пред једном кућом, која својом спољашњопошћу показиваше да јој је домаћин човјек имућан, ма да се нико од чељади не виђаше нигдје око куће.

Суварија, угледавши домаћицу, викну:

— Млада! чија је ово кућа?

— Јеремије Бјелотрепића, одговори жена, и непито се ужурба, као да хоће некога да склони од наших очију.

— Два Срба тјерам из Пећи у Приштину Валији; моремо л' ту ноћити?

— Можете, рече жена, и изиде да нам отвори вратнице.

Живан и ја уђосмо у кућу, к ватри: ту опазисмо да је домаћица, до напега доласка, нешто мијесила у наћвама.

Суварија одведе коња у једну кошару, да га распреми и намири.

Кућа пространа. У њој ноћује не само домаћин, са својом женом; него и стока, кад год се газда боји од зиме, или од лупежа.

Понудивши нас да сједнемо, и подстакнувши ватру, домаћица рече:

— Човјек ми је на раду; али ће сад доћи. Нијесте л' ви почем из Србије?

— Нијесмо, снахо, него бисмо хтјели у Србију, али нас ево Турци гоне, као сужње, у Приштину.

— Сви смо вам сужњи овдје у Ко-

сову, вели домаћица: — А суварија је ли из Митровице, или је из даље?

— Он је чак из Пећи.

— Какав је човјек?

— Види се да је добар, али је Турчин; ко би му могао за све вјеровати? вели Живан.

— Да ли пије ракију?

— Пије, али крије. Ко му пружи, нека се окрене од њега.

— Хе! Хе! учини домаћица, и остави нас, па оде у једну стају до куће. Оставши сами у кући Живан и ја, чуђасмо се да у оволикој кући нејма другога чељадета, осим ове жене, а све је уређено и чисто, што оно веле, меда да лазнеш!

Суварија, намиривши коња, дође у кућу к ъама, и сједе врло кисео: хтео би пити, а не ће да зашите.

У тај мах врати се у кућу домаћица, носећи у руци једну тиквицу:

— Ти си, ага, јамачно уморан, и жедан, рече она: — на мало воде, те

окваси грло ! Па, пруживши му тиквицу препеченице, окрете се к ватри те, божем, старкаше угарке.

Суварија, права бекрија, чим опази тикву у домаћице, искрљешти на њу очи, као да је хоће погледом да пројдере, а кад је прими, и омириса што је у њој, рече :

— Ејвала, млада ! Ти си добра домаћица ; дворила многе одабране госте ! Нека ти Алах плати ! Сад наже тикву, и стаде кркорити ; докле тиква не уђута , не одујми је од уста .

— Баш добра ! Баш добра ! Ејвала ! Ејвала ! И стаде опљуцкивати око себе .

Иза тога, диже се и оде у хар коњу : онамо се спустио на сијено и заспао .

Тек тада домаћица рече :

— Агнија, ћеро, дај послужи !

На тај глас, из једне стаје до куће изиде дјевојка необичне љепоте ; приђе к нама, и поздрави нас добродошлицом ,

па се онда поврати да нам донесе го-
стинске понуде.

Видјевши дјевојку, овако необачно ли-
јепу, Живан и ја, нехотице, погледасмо
један у другога! Осим Паве, у свом ви-
јеку, ја нијесам видио женскога лица,
које би могло оволико занијети. И ја се
још и држах, сјећајући се Паве, али Жи-
ван се чисто пренерази: њему као да се
пресијече дихање у грлу; као да је са-
гледао каквога анђела с небеса! Баш кад
хоћасмо један другом исповједити своје
потресе, удари на врата домаћин Јере-
мија; поздрави се с нама; сједе поред
ватре и, окренувши се к жени, упита:

— Да ли си ти, Стевка, нудила чим
ове људе?

Стевка не стиже да одговори на то
питање, а уђе Агнија, носећи нама ра-
кију и каву. Она прво приђе оцу руци,
па за тим нас послужи.

Јеремија, иза тога, оде у хар, да види
суварију и коња његова.

— Коњ, рече он, вративши се к нама у кућу: — зобље као и да није путовао, а Турчин слатко хрче у сијену.

Находећи да је боље оставити суварију да се испава, па га тек онда звати на вечеру, наши домаћини поставише нама да вечерамо, докле ага спава.

За трпезу сједосмо: Живан, ја, и Јеремија. Стевка и Агнија слушале су нас, и двориле.

По што вечерасмо, и попито пописмо малко више вина, напи се језици одријешише. Тада ми својему домаћину испричасмо не само своју историју; него му казасмо и своју намјеру: да не идемо у Бугарску, него у Србију. Тада смо се још надали да ће нас у Приштини Валија пустити, чим нас саслуша....

— Ласно је вама, браћо моја! рећи ће Јеремија: — ви сте сами; чим се пустите, можете куд хоћете; али што ћу ја с оволиким имањем, са женом и шћерју?

— А зар и ти мислиш кретати? упитех ја.

— Још од онога несрећнога дана, продолжава Јеремија: када Цар Лазар паде на Косову, Србима је зло и наопако. Прост народ прича, да сваке године, на Видов Дан, у глуво доба ноћи, Ситница, Ибар, и Лаб, потеку крвљу, место водом. Не знам да ли те ријеке кад год теку крвљу, али да би могле потећи српским сузама, кад би се све сузе у једно скупиле, ни мало не сумњам! Нама је у свако вријеме било тешко од правих Турака, тешко нам је било од Арнаута, па, у новије вријеме, чак и од Черкеза; али никад оволико муке нијесмо имали, колико тршимо сада.

— За што то баш сада?

— Ево за што: Србија диже своје Арнауте из Пусте Ријеке, из Косанице, и Јабланице, и натјера их овамо на нас. Они, љути и осиротјели, грунуше на српска села у Косову, па лијепо хоће сада да нас затру, да растјерају. Ако се, у

скоро, с Арнаутима не ухвати беса од мира, у Косову не ће остати ни куће српске; све ће се раселити: остаће само Арнаути и Черкези....

— То је зло, мој драги Јеремија!

— Зло, да не може бити горе; а ја вам, браћо моја, наставља домаћин:— по врх те опште народске невоље, имам и своју одјелиту муку.

— А какву?

— Дао ми је Бог повише имања, а од порода само ово једно дијете, које ето видите! За несрећу и своју и моју, дјевојка је на очи лајепа. И баш за то навезао се зликовац Смаил-Ага, из Р., и хоће, на силу, да ми је узме, и да је потурчи. С тога бих бежао у Србију; али не могу од њега да се искрадем. Јер ако опази, и дијете ће ми отети, и мене у прогон отјерати!

Док смо се ми тако разговарали, служила нас је и дворила Агнија. Очи Живанове и очи њене почеше се сретати

тако често и тако жудно, као да су заједно расли, па су се сада, на кон дуге раставе, текар састали. Ох, ови очни телеграфи казивали су много, врло много, и чинили су много!...

Распитујући, на ком би се мјесту српска граница могла, с најмање страха од потјере, прескочити ја, нешто, поменух Копаоник.

— Јест, брате слатки, прихвати журно Јеремија: — Копаоник је за Србе у Косову, као каква спасовна, високо дигнута застава, којој тегли сваки, који је жудан слободна ваздуха! Ви ћете Копаоник ласно наћи. Мени је тешко до њега до прети, а да се овдје не обазна мој одлазак!...

Послије овога и многога другог разговора, Јеремија оде и пробуди суварију, те и он дође да вечера. Мене већ сан тако савлада, да сам заспао још док су они сједили и разговарали се.

Кад се, други дан, пробудих, видјех њих све не само будне него и спремне. Суварија, послије синотње вечере и лијепе напојнице, испавао се; коњ му се одморио и наранио; и он га је, заједно с Јеремијом, кајарио. Са свим за пут готов! Домаћини изнисијеше те се, прије поласка, прихватисмо, па нам ваљаше поћи; ади мој драги Живан све нешто не бијаше готов! Све нешто тражи, а не може да нађе; све нешто заборавља, па се повраћа....

На пошљетку испраћаху нас: Јеремија, Стевка, и Агнија, као да смо им каки рођаци, а не из бијела свијета путници намјерници. Праштајући се, Живан као да припоји очи своје за очи Агнијине и, чисто, момак, не могаше да се откине.

— Шта је ово сада? питао сам ја сам себе.

Тај дан не могосмо даље од Вучитрна. Кад, послије вечере, остасмо сами, Живан ми каза, да му је Агнија толико оми-

њела да би, ње ради, остао у Косову до-
вијека, али се и она с оцем спрема у
Србију, само очекују згодну прилику. Оно
вече, по што сам ја заспао, и пошто су
Јеремија и суварија отишли да намире
коња, њих двоје су се разговорили и уро-
чили: да се састану у Нишу. Ко прије
дође, рекли су једно другом, да чека по-
тоњега.

— Е, мој драги Живане! узданух на
то ја: — да је се нама видјети у Нишу,
текар би нам се онда срећа најмијала!

* * *

Путовали смо кроз Поље Косово. Зем-
ља је готово сва равна и родна; воде
једре, живе; али лијепих и богатих села
нигдје ни једнога; све сама умрла сиро-
мантина.

На *Бабину Мосту* сретосмо два ко-
њика, Турчина, који гоне три окована
Србина. Погледасмо их, уздахнусмо о

слободи својој и њиховој, па се разми-
нусмо.... Ево се приближисмо к *Тулби
Цара Мурата*, кога је распорио Обилић.
Живан, мотрећи десно и лијево, чисто
очима пруждаше предмете мимо које
пролажасмо. Наш суварија, на својему
слабу коњу, завијајући и припаљујући
неку чемерну цигару, бијаше прилично
иза нас изостао. Тада ће Живан мени
шанути:

— Чини ми се, Момире, да ми гори
земља под ногама! Сваки бусен, што ов-
ђе ногама згазимо, залила је крв или
Обилића, или Косанчића, или кога од
Југовића, или ма кога од дивних косов-
ских јунака!... Море, брате, ово је Ко-
сово цијела српска историја!

— Како то мислиш, Живане?

— На Косову је, за отаџбину, изги-
нуло све што је било вриједно да се по-
миње послије смрти; на Косову је, у је-
дан дан, изгубљено што је један цијели
народ текао за пуних седам вијекова!

И данас баш из тога крвавога поља израсте сила која ће, ако Бог да, повратити што је изгубљено, накнадити што је пропуштено; из Косова •ниче пјесма која буди и кријепи свијест, а свијест може све, све!

Ето погледај га! како је нијемо, како је невесело, како је сиромашно — прави сужањ без гласа: а његово име, као аранђеоска труба, разлеже се по свим земљама српским; допире у све кутиће српске; иде у дворове, слази у дубироге, и свуда кријепи слабе, подмлађује старе ; свуда виче унуке да се сјећају дједова ; свуда зове потомке да свете претке ! О, Косово је....

— Лакше, море, лакше ! продера се суварија, и царакну коња те нас стиже; тако нам не даде довршити своје мисли ни једном ни другом....

Док је Живан онако заносно говорио о пошљедицама Косовскога крвавога

боја мени у један мах дође у главу
мисао :

— Весео био ! побједници Косовски
били су Турци, а до јуче си и ти кла-
њао, па си се, данас, одрекао Турака?!,

Али у часу ту мисао потисну друга
мисао :

— Косовски побједници бијаху Турци,
али не бијаху твоји рођаци: у њих је
друга крв, друга бесједа. Твоји стари,
твоји прадједови, на Косову су били где
и Живанови. Вријеме и људска сила од-
војили су их, послије, од њих, намет-
нувши им турску власт и турску вјеру, ма-
да им бесједе не могоше промијенити !
Бива, ипак нејманаш рашта жалити оних
Турака који су на Косову побједили “!...

У том прићосмо к Тулби Муратовој.
То је мала, врло лијепа цамија с полу-
мјесецом на врху. Около су зграде где
живи Шеик што чува тај султанов гроб.

— Шта има унутра, у Тулби, упита
Живан нашега пратноца ?

— О зидовима висе неке хартије у рамовима. На тим хартијама, лијепим златним или црним словима, исписан је Султанов родослов; забележен је дан и година Муратове смрти, и неколико стихова из Корана. У сриједи је сандук, окренут главом к западу, а покрiven скупљеним покровима. Чело главе, на малом танком стубу, увијена је велика бијела чалма из које напред вири кратка првена чипка. Више главе и испод ногу, стоје по двије велике воштане свијеће; над сандуком виси бронзани полијелеј са 6 кандила која покривају стаклене бошкe.

— Јесу ли ту кости Муратове!

— Кости нијесу; оне су однесене у Брусу, и онамо су сарањене. Ту су само хаљине, да човјек помисли и тијело је ту.

— А за што тај чувар стоји ту?

— За то што је на том мјесту један цар.... издахнуо. Па, пошто се овако про-

мучи док нађе ријеч за цареву смрт,
суварија додаде:

— Море, хајде својим путем; што ти
треба и то да знаш?!..

* * *

Стигосмо у Приштину. Од Пећи до
Приштине путовали смо којекаких 18
часова.

Варош Приштина може сд узети као
средина Старој Србији. У старо вријеме
Приштина је била важно мјесто, особито
за српскога краљевства и царства.

У Приштини је боловао краљ Стеван
Дечански, па је, по оздрављењу, даровао
село Брчеле Св. Николи у Врањини; у
Приштини је, године 1351, Стеван Ду-
шан потврдио повластице граду Котору;
у Приштини је, он исти, године 1365,
потврдио све раније дарове пркви Хи-
ландару; у Приштини је Вук Бранковић,
1387, потврдио повластице Дубровчани-

ма; а, године 1392, он исти је, у Приштини, узео на се да плаћа Турцима неки данак, који је дотле Манастир Хиландар био дужан плаћати.

Путнику, кад дође у Приштину, најприје падну у очи многе турске цамије. Прича се да су те богомоље зидале удовице онијех Турака који су изгинули на Косову (15 Јуна 1389).

Од Приштине до гласовите цркве Грачанице, како је Живан разабрао, нејма више него час и по мјеста; али нас не пустиште да је видимо!

Нас суварија предаде валијиним људима, а они нас одмах затворише у онај дио тамнице, у који затварају омање кривце.

Било нам је до зла Бога тешко, али шта да радимо? Сила Бога не моли! И, чудна случаја! Усред ове наше муке и невоље, нађе се опет мрва неке среће! Старјешина над тамничким стражарима бијаше родом из Травника. Познавши,

по говору, да смо ми из оних крајева, узе нас питати: како је сада у Босни и у Херцеговини? Ја му испричах неколике прилике које сам гледао, док сам био у војсци, а он се у мало не заплака!

Тај човјек посла нам један велики хљебац и чанак сира за вечеру. Без тога бисмо морали гладни спавати.

* * *

У оној тамничкој соби, у коју нас затворише, не застасмо ни једнога сужња. Али не прође много, а пред тамницом се зачу нека вика, свађа, и ударци. Изатога отворише се врата, и заптије угураше к нама једнога човјека каљава и чаљ крвава.

Затворен у мрачну тамницу, и мислећи да је сам, нови сужањ поче говорити:

— Е, ово је да Бог сачува! Зар је султанова царевина тако слаба, да ће је оборити неколико биоградских букварова и читанака?....

— Ти, рођаче, као да си Србин? упита га Живан.

— Ко је то? трже се нови сужањ.

— Два сужња на правди Бога, као што и ти велиш да си!

Примакосмо се ми к њему, и он к нама.

Он нам каза о себи ово: да му је име Никола; да се родио у Загорју (између Старе Планине и Дунава), да се је, најприје, учио у Биограду, па послије у Златном Прагу; да је путовао по свим југословенским земљама, и познао се с језиком и обичајима сваке гране Јужних Словена. Од дужег времена станио се је, као учитељ, у Македонији, у вароши С. Овога љета походио је Биоград, и још нека мјеста. Враћајући се дома, купио је у Биограду, и понио за своје ученике, неколике књиге. Тај товар спазили су, у хану, неки услужни људи, и доказали Турцима да су то, божем, књиге бунтовне! Турци га, за то, довуку у затвор а, уз пут до тамнице, истуку на мртво име!

С овим Николом провели смо, послије тога, у затвору четири дана. Пошто се је мало повратио од боја, више се сиромах бринуо о невољи балканских народа, него о својој, мислећи, као и нас двојица, да га, на правди, не може снаћи никако зло, ма да је већ трпио зло велико !

Некако и нехотице почесмо прво разговарати о Арнаутима, који су притисли готово све Косово. За њих Никола рече да је прека потреба да се са Србима измире.

— Без тврда мира међу та два племена, рече он: — најзначаменитија мјеста старе српске историје могу остати са свијем без Срба !

— А како је, љубаве ти, у Македонији ? упита га Живан.

— Као и свуд' међу Јужним Словенима, одговори Никола : — поред невоље коју народ трпи кроз вијекове, у Македонији је, од некога доба, а на име одонда откада су се пробудиле народности, завладала забуна. Ником није јас-

но: чија је управо Македонија? Турци веле:

— Македонија је наша, јер је њу, ето, и Јевропа оставила нама!

Грци кажу:

— Македонија је наша, јер ми њу про свјећујемо хришћанском вјером и прквом.

Бугари тврде:

— Македонија је наша, јер је језик Македонаца најближи нашему.

Срби кажу:

— Македонија је наша не само по језику, него и по томе што живи успоменама из старе српске историје.

Само још Цинцари и Цигани ћуте; али, ако овако дуже потраје, дићи ће се и они да траже за се ту веселу Македонију!

И за све друге лако је, наставља Никола: — али је спор међу Србима и Бугарима права несрећа. Јер, ако та два народа не буду смотрени и умјерени, они ће, својом свађом, прокрчити пут неком

другом Мурату, или Мехмеду II! Па ће, тада, кршну Македонију притиснути туђин, а домородни свађачи остаће да криве један другога за своју заједничку лудост и заједничку несрећу!

— Како се види, ти познајеш прилике и неприлике главнијих племена на Балканском Полуострву, упитаће Живан: — како мислиш, братства ти, о будућности тих народа?

— Познато је, одговори Никола: — да будућност сваком народу највише стоји до самога њега; стоји до његовога ума, срца, и крпке воље, што све треба да се види у оних који народ воде. Ово ни један народ, био велики био мали, нека не смеће с ума! Али је права несрећа, не само за Србе него и за све Јужне Словене, што они јопи не виде колико је много у њих *јединице*! Несрећа је, што они јопи не опажају да су све њихове *разлике* врло малецне према великој слици њихове *јединине*. Ето погледајте одавде

с Косова, колико је од Црнога Мора близу до Штајерских гора, и од Мора Сињега близу до Карпата, па сав тај простор Србин, Хрват, Бугарин, и Словенац може проћи, уз дуж и попријеко, без тумача и без рјечника, и скоро у сваком селу може се срести с каквим обичајем, који је виђао у мјесту својега рођења!

— Е, мој драги пријатељу! рече Живан: — твоје је срце врло широко, твоје око гледа врло далеко; а ја бих био срећан када бих дочекао да се уједине само Срби, који су на три вјере почијепани!

— Срби, пријатељу, болују од исте болести од које и сви Јужни Словени, рече журно Никола: — Ено у Италији, у Њемачкој, па и у самој Француској, може човјек наћи толиких истих разлика између мјеста и мјеста, између краја и краја, између говора и говора, коликих има између Срба, Хrvата, Бугара и Словенаца: па Талијанима, Нијемцима, и Французима то ништа не смета сјединити

се и бити велик, радин, напредан и снажан народ; а ми, ревњиво чувајући сваку своју мјестимичну особиницу, хоћемо да изгубимо своју свијетлу будућност, хоћемо драговољно да постанемо робље новим завојевачима!....

— Ја веома цијеним те племените мисли, вели Живан: — и дај Боже да оне некад постану дјело, али је, за овај мах, прече да се бар тровјерни Срби измире, и да се Срби и Бугари не креве. Шта се чини теби, који живиш међу једнима и другима, би ли се могао наћи какав начин да се угоде Срби и Бугари?

— Могао би, рече Никола: — и тај начин ласно ће наћи зрела мудрост и право родољубље у вођа та два народа, јер свађа и потиче од вођа а никако од самога народа ни српскога ни бугарскога. Али ваља знати ово: Не само да се Срби и Бугари не смију свађати око једнога црвенога веса, или око какве црне шубаре на међи својој: него, на-

против, сва њихова политика треба да тежи на то: да сваким даном бива све мање разлика између та два народа, и да се у свакога новога појаса поглед виште диге и видик све виште ширит!... Њима ваља много, много путовати по земљама Јужних Словена. Треба....

Кључ шкрипну у брави, врата се отворише, и мене и Живана позваше пред Валију.

* * *

Само двије три ријечи о овој судници
тдје нама судише !

Косовски Валија, Абди-Паша, сједи на канабету, а пред њим је омален писаћи сто. Валија је човјек сув, у лицу блијед, и веома невесео: или је болестан, или јако брижан. Десно од њега сједи кајмакам, старац сиједе браде, средњега раста, малих лукавих очију; до њега је Призренски Митрополит Мелентије; па,

даље, десно и лијево, сједе трговци Турци, Срби, и Јевреји — пуна пунцита соба.

Ушавши у собу, дубоко се поклонисмо, и приступисмо к пашину скуту и к руци.

Паша и не погледа на нас.

Наста тишина али кратка.

Стари кајмакам узе нас питати, гле-дећи махом у мене:

— Ко сте? Одакле сте? Куда путујете? Рашта идете? и још, онако као у Пећи.

Кад на сва питања одговорисмо, Валија ће се малко окренути к Митрополиту Мелентију, и упитати:

— Деспот-Ефендија! Шта велиш ти за ове људе? Јесу ли они од твога закона?

— Честити Валија! одговори митрополит: — у пасочу им пише да јесу, а другојаче не могу ни ја знати ко су.

Хришћани смо, Хришћани, поитах ја: — ево да се прекрстим! Па, како сам од рођења љевак, у оној забуни, појмих да се прекрстим лијевом руком!...

Стари кајмакам лукаво се осмијехну ;
Валија то, чини ми се, и не видје ; а
митрополит слеже раменима, и рече :

— Није тако, сине, није ! Види се
нијеси велики богомољац !

Живан, међу тим, журно се умијеша
да мене поправи, и поче се лијепо кр-
стити, и говорити ријечи од молитве ; али
све то, послије моје погрјешке, би уза-
луд : Турци већ посумњаше да смо ми
оно што велимо да смо.

Валија и кајмакам примакоше један
к другоме главе, и прошанташе нешто
један с другим ; иза тога Валија разгледа
све који сјећаху с њиме, у колико се
могаху видјети од силнога дуванскога
дима. Послије свега тога, окренувши се
к мени и Живану рече :

— Ви нијесте то што велите да сте : ви
сте шпијуни. Вас је послала Србија, или
Маџарска, да уводите цареву земљу ; а
све што говорите пријесна је лаж !

— Аман, честити Валија! наш је пасош уредан!

— Овај твој пасош толико је колико да си, уз пут, узбрао један буков лист, и задјенуо га себи за њедра!

Иза тога, разгрну оне хартије, што лежају на столу пред њиме и, нашавши наше пасоше, узе их, прецијепи на двоје, пусти на под, и погази ногом. Учинивши то, погледа у нас, као да би нам хтио рећи:

— Ето вам вашијех пасоша!... Ја ћу вас, рече даље Валија: — у тамницу на равних шест година! Али вас не ћу слати у Анадол: онамо су Турци добри људи; па ћете ви њих преварити и утећи, него ћу вас вратити у Нови Пазар, где су Арнаути, који су на Србе веома љути. Њих не можете ни умолити, нити преварити. А пошто шест година одлежите у тамници, заборавићете како се буни турска царевина!

— Смиљуј се, честити Валија, прави смо људи; нијесмо ником ништа учинили. Гриота је....

— Шта? Гриота? прекиде нас Валија: — И Гази-Али-Паша вас је испитивао; и он вели да сте шпијуни; а он своје сусједе и госте познаје врло добро!...

— Смиљујте се, честити....

— Дишери! проговори Валија. Мене неко ухвати за рамена, и изгура на поље. Други то исто учини са Живаном.

Опет нас затворише, али у другу одјају!...

* * *

У Турака је обичај, кад пресуда постане извршна, да је објесе кривцу о врат, па га онда жандари воде по улицама, да га људи виде, те да се боје суда! У такој прилици по неки душеван човјек

и удијели коју пару осуђенику за трошак до мјеста гдје ће робовати!

Мени и Живану нити вјешаше каке пресуде о врат, нити нас изводише у варош. Јамачно нијесу ни знали какву би нам кривицу уписали у пресуду!

V

У се и у своје кљусе!

До Приштине, до валијине пресуде, ја и Живан смо се надали слободи: мислили смо да ће управник — старији влашћу, разумнији памећу, богатији исткуством — ласно видјети, да је Али-Паша Гусињац погријешио што је нас, ни криве ни дужне, овако заробио.

У Приштини видјесмо да смо се варали; видјесмо да не познајемо ни папе ни њихово управљање. Како год је Гусињац у Пећи започео, онако Валија у Приштини прихвата и — пресуђује!...

Не оста нам друго него у се и у своје кљусе па, у првој прилици, да бежимо!

Пошто нам Валија пресуди, још једну ноћ преноћисмо у приштевској тамници, па нас онда, рано из јутра, потјера један заптија преко Косова до Бабина Моста. Ту нас прими други, по имену Рамо, и потјера даље. Овај Рамо је Арнаутин, и српски зна прилично, а тако исто и турски. Заплетенију пак бесједу српску није могао одмах разабрати; за то смо се ја и Живан могли мало слободније разговарати, пазећи ипак да један другоме више казујемо оком него језиком.

Идући тако, преко Косова, замолисмо Рама да свратимо у које српско село, да што год једемо (а права нам је намјера била да разберемо: како бисмо могли побјећи).

— И ја желим да свратимо, одговори Рамо: — али тамо даље, пошто прођемо ова проклета черкеска села; овдје нам не би дали ништа, него док нађемо на села српска, гдје ће бити добро и за вас и за мене.

Говорећи тако, Рамо пролажаше села једно за другим, ни у једно не свраћајући. Ми, видећи то, мишљасмо: или су сва та села черкеска, или нас напратилац вара. У један мах Рамо скрену с пута те у село П...во, к добрим домаћинима Шарковићима, који су славили Свету Петку. Ту се лијепо одморисмо, нахранисмо, и напојисмо.

Увријебавши домаћина на само, упитах га:

— Како бисмо могли побјећи у Србију?

— Овдје ни по што и не поумљајте, одговори он: — све је, као што видиш, голо поље; Вучитрн је близу, а српска граница далеко: ухватиће вас не може валити! Већ од Митровице до Малене Бањске и Рогозне мјеста су брдовита и шумовита: тамо гледајте да умакнете, па вам само треба прегазити Ибар....

Ми послушасмо пријатељски упут.

У Митровици нас заптија не остави

да ноћимо у хану, него нас предаде власти, а власт нас стрпа у тамницу. На Бога, и ту се деси добар човјек, који је славио Свету Петку, па донесе у тамницу сужњима доста јестива и пића. Чак нам даде и двије чисте свијеће за виђело при вечери. Е, Бог му платио са стране виђене и невиђене!

Други дан поћосмо рано из Митровице к Новому Пазару. Путујући тако, стиго смо у „Малену Бањску крај Косова“, где је некад сједио Бан Страхинић, и где му и данас стоји град. То нам каза Рамо који, не знам за што, воли овога старога српскога витеза.

Већ од Бањске почесмо пењати се уз планину Рогозну. Чим се припесмо малко на висину, и видик се пред нама распира, поче нам Рамо руком показивати где је које мјесто онамо на десној страни Ибра.

— Ено, оно је Копаоник, вељаше он: — његовим је вијенцем граница Ср-

бији; а онамо даље, више у десно, Куршумлија је, гдје сам се ја родио, и гдје сам, бранећи своје огњиште, добио ово!

Говорећи тако, Рамо написа прстима на челу обживак од ране коју је добио од Срба 1878.

— Е, Срби бише јачи, наставља он: — и сада ја овако диринцим за кору хљеба, а моје красно имаће у Косаници држи други.... Одавле до српскога плота, рече Рамо, послије малога ћутања, биће 7—8 сахата мјеста!

Ми бијасмо веома захвални Раму, што нам каза гдје је српска граница, и колико је до ње.

— Баш ти, Ага, нас лијепо разговараш путем, рећи ће му Живан: — ако, довече, у ханџије буде добра пића, мораћеш примити од нас добру напојницу....

Рамо га погледа својим крупним, неситим очима, осмијехну се, и настави причу о рату овако:

— Срби ударише на Куршумлију великом силом, и нас истјераше из цијеле Косанице; мени, тада, у мало главу не одсјекоше; а, ако хоћемо право, тако нам је и требало. За што ми нијесмо одмах, како смо видјели да ће се закрајинити, отишли српскому краљу, и стали под његову руку, па да нас остави на миру? Него ми слушамо друге, и хоћемо да се бијемо! Сад је зло нама Арнаутима а, вјерујте, два пута је горе Србима.... Ено, да вам је знати шта чини од Срба, овуд' по селима, сам мој буљубаша, она клета Туркуша, што га видјесте дољ' на караули!

У таком разговору, изиђосмо већ на планину Рогозну, и стигосмо у хан, на конак.

Тaj хан велика је кућерина, с двојим вратима а ни једном собом. На сриједи гори ватра, око које сједе и ноћивају путници. Около, дуж дуварова, држе се коњи и друга стока.

Ханџија је Цинцарин; каже да се зове *Барбаљо*, и Јиван мисли да му је то име дано с великога брзања у говору. Барбаљо је човјек крупан, већ просијед, али лак на ногама, брз на језику, окретан и хитар да ишчепрка пару из путничкога тобоца. Он истрча пред Рама; прихвати му коња, и узе га поздрављати:

— Добре ми дошаја, лено ага! А да ли се, по овај ћијамет, мучиш за ови рсузи! За што ги не потешап, Бог ти душа?

Говорећи тако Раму, Барбаљо крадом погледа у нас, и кресну нам лијевом тренцушом, као да би хтио казати:

— Ово говорим што морам, а ви сте моји пријатељи!

— Јок, чорбаци - Барбаљо, одговара му Рамо: — у царском здрављу, не може се нико утепати без суда. Ја ове луде водим у Нови Пазар кајмакаму.

Он зна шта ће с њима. А ово су људи добри!

— Безбели, безбели, Рамо-Ага! Со тебе и рђаво човек постане добро човек!

— Море, Барбаљо, у тебе језик лети као у крещатице, вели Рамо и смијешти се.

Ханџија уведе Рамова коња, и веза га за јасле; сад постаче угарке и наложи велику ватру, а на пољу се већ спусти хладна киша помијешана са сушњежицом.

За вечеру даде нам вруће прохе и лијепа сира; друго немаше ништа; али понуди љуте ракије и добра метохиско-га вина.

Барбаљо трчи око ватре, подстиче угарке, да се боље свијетли; хвали вечеру а особито пиће. Од свакога пића најприје сам попије чашу па наслужи Раму говорећи :

— Ево, Бог ми душа, да се отрујим ако нађеш овако у Митровица!...

Кад му наточи прву чашу вина, узе је за се, и овако наздрави:

— Да те Бог живи, Рам-Ага! и сви твоји старешини на 'коло, да Бог да! И ми — да сме живи! Кресну трепушом, и искали чашу.

Сиромах Рамо прима Барбаљине жеље у најбољем смислу. Њему није ни у крај памети, да хитри Цинцарин жели видјети његове старјешине на кољу!!..

— Чујеп ханџија! рећи ће Рамо, пошто искали четврту литру: — хитар си као Грк, лукав си као Јерменин, још да ти је беса као у Арнаутина, заспао бих мирно овај час?...

— Сме уморни и ми, лепо ага! Ће заспиме одмах. Али не се брини за коњ. Напиј ми се винце, ја ћу наложим убави огањ, па да спијеш како аганче. Сам видиш како је на поље: кој да дојде, по овој ћијамет, да крадне твој коњ?...

* * *

Послије вечере, Рамо одиста заспа као заклан; поспаше и сви други у хану.

На пољу пљушти грозна киша, помијешана са снијегом. Кome је год мио живот, не би изишао изпод крова на овакој ноћи; а ја и мој Живан, баш за то што нам се мили живјети, лагано, све на прстима, изиђосмо из хана у мрак. Вјетар дува тако јако, да смо се бојали скотрљаће нас у поток. Ударисмо десно, онако насумце. Послије много муке, и честога падања, изиђосмо на бријег, с кога, кроз отворена ханска врата, видјесмо како вјетар распираје ватру у хану, који ми, мало час, остависмо. Потијесмо неким равним бријегом, али нас опази неко проклето псето, и стаде лајати. За то се спустисмо у поток, и продолжисмо пут потоком, надајући се да ће нас поток свести на Ибар који, свакојако, морамо пријећи, па тек онда доспјети на српску границу.

С почетка пут нам бијаше доста добар, а доцније све гори и гори. Вјетар је бјеснио силовито, а грозна киша, поми-

јешана са снијегом, лила се као из кабла. Ми смо више пљашкали водиним коритом, него што смо табали сувим путем. Помрчина бијаше тако густа, да смо се често морали држати за руке, да се не растанемо, и не изгубимо у мраку, пошто се гласно нијесмо смјели јављати један другому. Овијех мука ја не умијем описати; узалуд бих и почињао! Идући тако, у један мах, пропадосмо оба у неку дубоку јаму, у блато, у неко грање и камење!...

Неописаним напрезањем изгобељасмо се из те провале, и изиђосмо на брешчић, те се ослободисмо оне студене воде. Живан; уморан, сустао, паде на земљу и укну:

— Турци! где сте, не било вас! Убите јадника, да даље не вуче овај чемерни живот!

Сједох и ja!

Неколико тренутака одмора вратише нам

вољу да опет бежимо. И иоћосмо не знајући куда.

Кад се, у неко зло доба, поче расвидати, ми видјесмо да смо у некој вртаци из које се, без дана, никако не би могли извући. Вратисмо се готово на оно мјесто с кога смо пошли. Одатле угледасмо пред собом поље, кроз које тече Ибар. Што могосмо брже, спустисмо се у долину; али, усред највеће журбе, морасмо стати, наишавши на два оружана Арнаутина. Сакрисмо се за један пун, док они прођоше....

Стигосмо Иbru на обалу; ал' је Ибар, особито испод Митровице, кад прими ријеку Ситницу, вода дубока, брза, и за гажење страшна. При свем том, ми нагазисмо; угазисмо 5—6 корака, и вода нас ухвати до назуха. Ја сам одрастао на Дрини; умијем пливати као дивља пловка; али Живан — хоће да се удави! За то се вратисмо на бријег. Вода с нас цури млавезима, а ми се журимо, тра-

жећи пличину. Гредом испчунасмо два коца и, помажући се тијем књем, с великим муком, на једном газу, прегазисмо више од пола ријеке; а кад би при самом kraју, осјети се под ногама дубина, и мој Живан стаде тонути. Ја га дохватах и викнух:

— Не бој се, Живане брате! Ја ћу цливати с тобом!

— Пусти, нека се прекине овај чемерни живот, рече он: — не гини ти, мене ради!

— Још мало, Живане брате; још мало! Ево се хватам за ракиту, и — спасени смо!

Одиста изиђосмо на бријег. Вода се с нас циједи, а ми, брже боле, у честу, да нас не би ко видио!

* * *

Прегазивши Ибар, мишљасмо да смо једну велику преграду прескочили. За то,

при свему своме жалосном стању, уста се наша још могаху и нашалити.

— Живане брате, рекох ја: — ти си учио цеографију; ти познајеш врхове планинама, и долине водама, а ја сам био војник — макар неколико дана; ја знам како се извиђа непознати крај: ето, док се одмарамо, ти мотри шта је иза мене, а ја ћу — шта је иза тебе! По том напријед ка Копаонику! а?

Живан, уморан, а доброћудан, само се осмијехну и, приставивши два прста уза слијепо око, по војничком начину, рече:

— Разумијем!

Док смо ми, говорећи тако, и идући све од грма до грма, одмицали од Ибра, угледасмо пред собом Арнаутина, који подбира дивљу крушку и једе. То је био први, који је нас видио. Али, срећом, бијаше без оружја. Нама не рече ни једне ријечи.

Ми смо све живље корачали ка Копаонику. Ох, колико, нам онда бијалие

драго то име! И како смо силно жељели видјети се на побиљу Копаоникову!

Још на два мјеста спазисмо Арнауте: једни иђаху у дрва, а други се спуштаху доље к Ибру у воденицу. Ни једни ни други нијесу нас видјели.

Не знајући пута, ухватисмо једну долину која спада с Копаоника, и упутисмо се њоме. Под једним дреном стадосмо те се слатко наједосмо зрелих дрењина. О, ала и дрењине могу бити слатке! Ту се и одморисмо добро, јер мјесто бјепе врло заклонито.

Из те долине испесмо се на вис. С виса се види Копаоник, али је, пусник, још даљеко. С виса у десно смотрисмо неко велико село коме води пут коловоз. Ми се упутисмо тим коловозом, али брзо стругнусмо у честу, јер зачусмо говор: неки људи превозе сијено, а говоре арнаутски. Пошто они прођоше, ми изађосмо на пут, и пођосмо даље. Идући тако, угледасмо човјека који гони два

јунца преко ливаде. Чињаше нам се да је Србин, па му још из честе викнуо:

— Помоз' Бог, брате!

— Бог помогао! одговори нам, и приђе он к нама а ми к њему.

— Куд путујете? упита нас он.

— Не питај, брате драги; ноћисмо на друму, у хану, па нам неки душман покраде коње, и ево довдје им до-тјерасмо траг, а овдје га загубисмо.

Човјек се насмија.

— Мени се чини, рече он: — да знам шта сте ви изгубили? Доста таких путника пролази овуда; они сви иду беспу-ћем, а сви питају за — Копаоник! Није ли истина? Кажите право; од мене се не бојте! Ако бјежите, ја ћу вам казати пут!

— Ко си ти, по Богу, брате?

— Ко сам, да сам — вами је свејед-но, него слушајте куд да ударите! Спу-стите се из ову косу у долину па друм.

Ту се добро чувајте од заптија, од низама, и од Арнаута, који онуда често пролазе: јер је оно њихов пут.

Оздо, уз онај прни поток, продужава незнани пријатељ: — успењите се горе у гај; у гају окрените лијево на точак хладне воде, па од точка све путем слободно, правце кући добра домаћина Манојла Ситара. У њега можете доћити, и он ће вас упутити куд желите. Срећан вам пут!...

Рекавши то, оде са својим вочићима, да су му здрави и корисни!

* * *

Већ сунце хоће да зађе, а ми угледасмо кућу Ситареву.

Сутон се хвата, а ми те пред кућу.

— Добар вече, домаћине! викну Живан.

— Добро вам Бог дао, одговори нека жена из куће.

У тај мах два зељова, као два вука, рукунупе, и кидисаше на нас.

Ја сам од дјетињства имао посла са псима, керовима, и хртима, па мишљах да ћу их својом мирноћом и слободом утишати; али јес, пси, ваљда зазирући од нашега смијешно подераног одијела, хтедоше нас лијепо удавити, да не притрча жена и дјевојка, те нас одбранише. И кад се одбише од нас, зељови ле-
гоше према нама, па нас гледаху, и кад и кад понављаху режање.

— Гдје су људи, снахо, упита Живан домаћинцу?

— На раду су; сад ће доћи. Уђите у кућу к ватри, да се огријете!

Уђосмо; сједосмо.

— Ми, снахо, рећи ће Живан: — у мало не страдасмо од ових ваших паса.

— Не би они вас ујели, него само тако журну и налају, да кућа чује да долази ја-
банац. Ако нема овуда никдје близу никака

Турчина, то није ништа; а Турци, Бог ме, често тумарају овуда.

— Нуто нове бригe, рече Живан, погледавши у мене.

Ја само слегох раменима.

У том дође кутњи старјешина Манојло, с осталим задругарима. Одмах подстакоше ватру, донијеше сламе и простријеше, те се ми лијепо намјестисмо према ватри....

За вечером, Манојло нам каза да је и њему већ дотужао живот овдје, и да би радо и сам бјежао у Србију; али му је жао имаћа које нејма ком продати; а чим би се кренуо, његове би све земље, без паре и динара, притисли Арнаути.

Ми га замолисмо да нас проведе до српске границе.

— Одавдје ћу вам казати куд морете проћи, одговори он: — а водити вас не могу. Бојим се Арнаута, који једва чекају да ми нађу каку закачку. Поред тога, синоћ су овуда прошла двојица: један човјек средовјечан, и један младић, као роса млад, и

као цвијет лијеп. Кажу да су из ове околине, и носе се као ово ми; али, по говору њихову, ја бих рекао да су чак од Митровице. Пак се бојим да за њима не стигне каква нарочита потјера.... Вама је, браћо, за главу, па бјежите; а ја, Бог ме, не смијем!...

Сјутра рано дођосмо у село Ј..., под самим Копаоником, испод карауле која се зове *Калуђерски Вис*.

Ту, по унту Сигареву, погодисмо једнога чобанина, за десет гроша, да нае проведе до саме границе. Чобанин је знао најтајније стазе; ми смо ишли као да умора ни имали нијесмо, само смо се често обзирали и звјерали, као људи који су своју главу већ турили у торбу. Оста нам још један мали сахат мјеста; али то, чини ми се, бијаше страшније од свега дотадашњега бјежања и тумарања. Тре-

бало је да се прокрадемо између двије турске карауле, које су врло близу једна другој. А како се на тој линији често пребјегава у Србију, то су чувари свуда на опрезу. Готово без престанка пролазе дуж границе, или низами, или заптије, или Арнаути, те мотре.

Прокрадајући се од џбуна до џбуна, дођосмо на један пропланак. До српскога плата бијаше нам остало само неколико минута; али то бијаше чисто поље. Ноге нам клецаху од умора а, може бити, и од страха.

— Ено плата! рече чобанин, вођ наш, показујући руком српску границу и српску стражару: — за сад је све глуво; не чује се никдје жива душа! Одмор'те се мало па — у име Бога — претрчите ову пољаницу!

Он то рече — не рече, а од некуд испаде велик жут кер, и стаде лајати на један густ јељак пред нама.

— Тешко нама! жустро рече вођ, бли-

јед у лицу као крпа: — ово је низамски кер: за њим свакад долази патрола. Беж'те, па што год да Бог! Сад и ја морам с вами; на траг не смијем; ухватаће ме!...

Ми се пожурисмо што могосмо брже.

Кад бијасмо спроћу онога јељака, на који налажа онај кер, некакав као женски глас, са свим очајнички врисну:

— Живане! чекајте и нас!

И из јељака испадоше два човјека, бјежећи, као и ми, правце к српском плоту. Кад нам се приближише, ми, убезекнути, познасмо Јеремију Бјелотрећиа и његову шћер Агнију, обоје у мушким сељачком одијелу!...

Само се очима поздрависмо, грабећи што прије да пријеђемо преко плота; али се клети низами помолиште и повикаше:

— Стан'те! Не беж'те! Не бојте се! викаху нам они; а кад та вика нас не устави, осуше пуцати за нама. Под самим плотом, Јеремија, рањен у ногу, по-

срте; Јиван га прихвати, и поможе му пријећи преко плота, на српску земљу.

У тај тренут ока, са свим супротне стране, из друге честе, као стријела изби друга потјера од Турака ерлија, и осу пущати на нас.

Живан, рањен од ових других пушака, паде на плот, и једва се пресамити на српску страну.

Српски стражари прихватише све нас.

Живана и Јеремију смјестисмо у стражару, поред ватре; стражар Видојко, вјешт видар, скочи да им устави крв, и превије ране. Агнија му помагаше. Ја пак, с другим стражарима, изиђох на плот. Низамска потјера, лагано и врло опрезно, прикучи се к плоту и к нама.

Старјепина српске страже рече низамима:

— Ви ћете вјеровати да је мени врло тешко, што се ово догађа на конспиратуку; али, ето, сами видите да су, сада, и здрави и рањени на нашој земљи. Ми

их не смијемо дали, него ћемо их опремити већој власти: како она нареди, онако ће бити....

Ма да низами не бијаху задовољни овим одговором, опет не рекоше ништа, него се, по команди, удаљише.

Али вођ оне друге ерліске потјере, која као да немаше никакве заједнице с низамима, не хоћаше се одбити, вичући:

— Мени је украдена дјевојка, коју хоћу да узмем за се. И она је ту!

— Човјече Божји! вели му старјепина српске страже: — сам си видио да су ово све мушки главе: ово су све људи из ових оближњих села који имају рођаке у Србији.

Турчин то не слуша, него наваљује на плот.

Старјепина погледа по стражарима, што је значило:

— У бусије! Сад ће доћи до пушака. Момци га разумјеше, и одмах западопе: ко за камен, а ко за грм....

У тај мах из стражаре, где бјеху смјештени Јеремија и Живан, испаде Агнија, са стражарском пушком у рукама, и викну:

— Јест истина, ја сам Агнија, и ако сам у овом одијелу! Али шта тражишти, крвниче Смаил-Ага? Зар оцу мојему потресе кућу, и сада га рани, а овога мученика, на правди Бога, свали у гроб; па још насрћеш на ову спасовну земљу? Ово ти тражиш, само не бијаше дјетића да ти по заслуги плати!...

То рече, пушци огањ даде, и Смаил-Агу састави са земљом: закла га посред грла, као ножем а не оловом!...

Смаил-Агини друтови потегоније пушке; српски их стражари дочекаше. Пушкарање траја једно пола са хата. Послије тога Турци узеше мртва Смаил-Агу и однијеше. Стражари се вратише сваки на своје мјесто.

Видојко и Агнија превили су ране Јеремији и Живану. Крв је одмах устављена; и рањеници су се малко повратили.

Старјешина страже рече:

— Браћо моја! Ово је граница! Наши су сусједи сами Арнаути: овдје, некад, најмирнији дан води за собом крваву ноћ, а данашњи дан може је довести прије него икоји други. За то, Јеремија и Живан да се спусте у село Н., кмету Миљану. С њима ће и Агнија. А ти, брате, окренувши се к мени: — одмори се, и прихвати мало, па, с једнијем стражаром, да идеш у Куршумлију, нашем господину среском!

Та заповијест, у мало времена, би извршена.

Јеремија, полазећи с Агнијом од своје куће, оставил је жену своју Стевку дома, да се не би одмах обазнalo да је побјегао. А рочио се је са женом, да се

наћу у Куршумлији, одакле ће јој поручити, да му дође с трговцима Приштевцима.

Растајући се сада са мном, наручими да његовом побратиму Љ. С., у Куршумлији, кажем што је с њим и с Агнијом, те да им се нада.

Живанова рана бијаше тешка, али он, видећи се већ у Србији, и у тако близком друштву с Агнијом, држаше се као да је са свијем здрав.

Растасмо се, истина са сузама, али у нади да се скоро опет састанемо.

Чобанин, вођ наш, сачекаће ноћ па ће, тајним стазама, вратити се лагано у село кући својој.

* * *

Пети дан иза тога, ја већ стигох у лијепи Ниш, и чињаше ми се као да сам устao из мртвих, текар да живим. Шкрабо ми бијаше што нејма мојега до-

VI

Завршетак

Момир, дошавши у Ниш, умуче, као да бућну под лед. Не прича више ни о себи ни о онима с којима нас је познао у својој дугој приповијетци.

Ми радо вјерујемо да њему није ружно кад не пушта гласа од себе; човјек јечи кад га што боли; али опет јако желимо знати: шта даље би с њиме? Нађе ли Паву, за коју је толико претурпо преко главе? Шта би од Јивана, од Агније, и од других?

Узалуд! Момир не пушта гласа од себе.

Срећним случајем, дође нам у руке једно писмо које, у несташици бољег из-

вјештаја, може послужити као завршетак цијелој овој приповијетци.

Писмо то гласи :

„Драги Побратиме !

„Још нијесам стигао разгледати разне трговине и радње у овој вароши, те да бих ти, по твојој жељи, могао казати: која ће дуже напредовати, која ли ће бити кратка вијека.

„То ћу, вјеруј ми, учинити првом пријликом.

„Данас хоћу да ти јавим један риједак случај; хоћу да ти кажем двије три ријечи о весељу, које се не дешава често, а које сам ја, јуче, гледао својим очима.

„Што ћу ти јавити о овом весељу биће, у неку руку, и одговор на твоје питање: може ли се вриједан и окретан човјек, у овој вароши, надати напретку ?

„Прелазим на ствар.

„Овдје су, прије неког времена, отворили дуванску радњу два млада ортака: *Mo-*

мир *Видић* и *Живан Стојић*. Они су оба дошаљаци; не знам одакле су, али знам да нису из једнога мјеста, а нису ни род један другоме. Међу тим живе се као најсрећнија рођена браћа.

„Радња им иде врло добро.

„Свакад у великом послу, у дућану, нису имали кад ни познавати се с овдашњим породицама. Момир је само одлазио у кућу г-ђи Деспини, удовици пок. Павла Тешњака, која има шћер јединицу, по имену Паву, цуру необично лијепу.

„Сва је прилика да је Момир из онога мјеста одакле је био и покојни Тешњак, и да су се још онамо познавали.

„За Живана ми опет причаше да је дugo боловао. У тој болести помагала га је и гледала кућа некога Јеремије Бјелотрешића, досељеника из Косова. У овога домаћина има шћи Агнија, лијепа, да од ње очију не можеш одвојити.

„Еле Момир испроси Паву, а Живан испроси Агнију.

„И јуче је била свадба тој двојици младих ортака и њиховим невјестама. Међу другим гостима и сватовима лијепо бијаше видјети да , на овом весељу, један до другога, сједе : *православни попа, католички фратар, и турски хоџа!* Сва тројица радују се весељу младенаца , благосиљају их , и желе им срећу!...

„Вриједи да чујеш још нешто за ове младе трговце.

„У своју радњу Момир и Живан редовно узимају момке из Босне и Херцеговине, и врло се радују кад могу , у својој служби, да саставе: Православног, Католика, и Мухамедовца. И када их, тако од све три вјере , саставе , јако настоје да се ти момци слажу, да се живе лијепо, да живе као браћа , јер браћа и јесу, веле газде њихове.

„Таким момцима радо дају и по нешто више плаће !

„Осим тога, у мјесној школи, свакад

се може наћи по који сиромашак ћак из Босне или из Херцеговине, који се учи о њихову трошку. Кад примају да помажу оваке сиромахе, не питају их за вјеру, него приме, на прилику, ове године — Православнога, до године — Католика, а до треће — Мухамедовца. Неке године имају по једнога из све три вјере !

„Кад их ко упита, што тако раде, одговарају овако :

— Босна и Херцеговина нејмају пасторака; њима су сва њихова дјеца једнаки рођени синови !

„Зар није било вриједно да ти ово јавим ?

„Али се већ морам журити да ми писмо не остане од попите ! Хиљаду по-здрава шаље ти вазда

„Твој
„Раде Путник“

